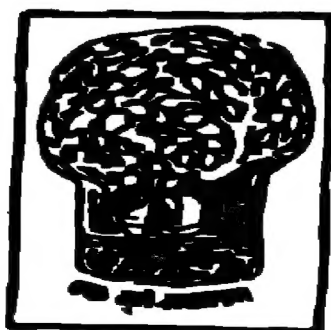

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ

ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ

ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ
ਅਮਲੇਸ਼ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ
ਬਰੁਨ ਡੇ
ਅਨੁਵਾਦਕ
ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ 1972 (ਸ਼ੱਕ ਸੰਮਤ 1894)

ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ 1989 (ਸ਼ੱਕ ਸੰਮਤ 1911)

© ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ, ਅਮਲੇਸ਼ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਬਰੁਨ ਡੇ, 1972

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ © ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

FREEDOM STRUGGLE (Punjabi)

ਮੁੱਲ : 21.50

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਏ-5, ਗਰੀਨ ਪਾਰਕ,

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016 ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

ਮੁਖਬੰਦ

ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ 25ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਜ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਣੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯੋਗ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ, ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਖੂਨ ਪਸੀਨਾ ਵਗਿਆ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ, ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਵ ਅਰਥਾ ਸਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਖੋਜ ਕਿਰਤ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਕਿਰਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਡਾ: ਐਸ. ਗੋਪਾਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਡਾ: ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ, ਅਮਲੇਸ਼ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਡਾ: ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ, ਡਾ: ਬਰੁਨ ਡੇ, ਡਾ: ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਡਾ: ਐਸ. ਆਰ. ਮਹਿਰੋਤਰਾ ਸਨ।

ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡਾ: ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਂਡ, ਸ੍ਰੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਡਾ: ਬਰੁਨ ਡੇ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਕਾਂਡ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਅਤੇ

ਫੇ ਮੁਖਬੰਦ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਕੇ. ਪਾ. ਰੰਗਾਚਾਰੀ ਨੇ, ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅੰਤਮ ਖਰੜਾ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚੇਗੀ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਧਿਮਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਉਚ-ਮਾਧਿਮਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ. ਨੂਰੁਲ ਹਸਨ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਵਿੱਦਿਆ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੰਤਰੀ

2 ਅਗਸਤ, 1972

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਤਤਕਰਾ

ਮੁਖਬੰਦ	ਪੰਨਾ ਪੰਜ	
1. ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ	...	1
2. ਮੁੱਢਲਾ ਪੜਾਅ — ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ	...	38
3. ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਯੁੱਗ	...	76
4. ਸੁਰਾਜ ਲਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ	...	116
5. ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੌਣਾਂ	...	149
6. ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ	...	189

1. ਬਰਤਾਨਵਾ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

“ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਸਾਹਾ ਮਿਥਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਮਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੀਏ — ਜੇ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਏਧਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਅੱਧੀ ਓਧਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਜਗ ਘੂਕ ਸੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਭਾਰਤ ਜਾਗੇਗਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।”

ਇਹ ਸਬਦ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋ ਕੇ ਕਹੇ ਸਨ । ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ।

ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸਾਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ?

ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਤਾਣਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 31 ਦਸੰਬਰ, 1929 ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗਿਆਂ, ਜਦੋਂ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਦਰਸਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਖੁਲਾਉਂਦਿਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਚਨ

2 ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ

ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਸਹੁੰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ 26 ਜਨਵਰੀ, 1930 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਸਹੁੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਕਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੁਭ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਿਵਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਦੋਂ 1950 ਵਿਚ ਗਣਤੰਤ੍ਰ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 26 ਜਨਵਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ 26 ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭ ਦਿਹਾੜਾ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਗਣਤੰਤ੍ਰ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਜਿਸ ਸਾਹੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ 1929-30 ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਚੁੱਕੀ ਸਹੁੰ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਇਆ।

ਪਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਯੁੱਧ 1929 ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਲੜਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਾਵਾਂ ਪਧਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸਮਾ ਭਾਰਤ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਰਾਜ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵੀ ਹੱਲੇ ਬੋਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਏਥੇ ਹੀ ਵੱਸਣ ਲੱਗੇ, ਭਾਰਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਲੁੱਟ ਖਸੁਟ ਤੇ ਮਾਰ ਧਾੜ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਆਏ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਤੇ ਦੁਰਦਸਾ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਵੀਨ ਕਾਲ ਵਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਜੂਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ 1757 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਰਾਜ-ਉੱਦੌਲਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹੱਕਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਧੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹੀ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈਆਂ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪੜਾਅ

1757 ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਸਦਾ ਇਹੀ ਰਿਹਾ। 200 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਲੰਬੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

1757 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਜਾਰਤੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਯੂਰਪੀ ਵਪਾਰੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਆ ਸਕਣ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਕੰਪਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਕਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ

ਲੈ ਸਕਣ ।

ਦੂਜੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਾਲ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੋ ਸਕੇ । ਅਜਿਹਾ ਲਾਭ ਸਧਾਰਨ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਕੰਪਨੀ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਰਖਣਾ ਕੋਈ ਕਠਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਪਨੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਬਾ ਵੀ ਪੁਆ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਦਬਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਾਧਨ ਸਨ । ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੂਜੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਤੇ ਕਰੜੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ । ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰੀ ਦੂਰ, ਕਈ ਸਾਗਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪਈ ।

ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਣਾ ਵੀ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਸੀ । ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਪਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਸਾਗਰ-ਤੱਟੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਬੂ ਢਿੱਲਾ ਪੈਣ ਲਗਿਆ । ਓਧਰ ਕੰਪਨੀ ਆਪਣੀ ਜਲ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਲਈ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਣ ਦਿੰਦੀ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਪਾਰੀ ਚੌਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕਦੀ । ਪਰ ਏਨਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਕੋਲ । ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਤੇ ਬੰਬਈ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਕਰ ਲਾਉਣੇ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੂਜੇ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਕ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਦੇ। ਤੇ ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਕੰਪਨੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਫੈਲਾ ਸਕਦੀ।

ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਦਯੋਗ, ਖੇਤੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਵਸੀਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਲਈ ਘਾਗ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੂੰਜੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੋਚਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਰਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ 1750-70 ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਫਟਾ ਫਟ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ — ਵਣਜ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਇਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ — ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ।

ਹੁਣ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਸਿਧਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ, ਜੋ ਵਰਤਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਕੰਪਨੀ ਨੇ 1765 ਤੋਂ 1770 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਮਾਮਲਾ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੀਤੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਮਾਈ ਵੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪਜ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀ ਤਾਂ ਉਂਜ ਹੀ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੁਲਾਹੇ ਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਘਾਟੇ ਉਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਥੋੜੀ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਤਨਖਾਹ ਉੱਤੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਆਵਾਜਾਈ, ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕਰ-ਉਗਰਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਸ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਕਰ-ਉਗਰਾਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੀਡੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।

ਬੌਧਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲਗਣ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਵਪਾਰਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਮਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਉਦਯੋਗਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਦਾ ਯੁਗ

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਕਿਸ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇ। ਹਰ ਸਾਲ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1813 ਤਕ ਇਸ ਕੋਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਨਾਂ ਮਾੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਸੱਤਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਉਦਯੋਗਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਪਜ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੁਖੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਏਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਦਯੋਗਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁੱਸ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਸਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਮੂਲ ਨੀਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਕੰਪਨੀ ਕੇਵਲ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਕਰਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਸੂਲੀ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਮੰਡੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਹੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਏਥੋਂ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਪਾਰ

ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲਘੂ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਈਆ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ-ਅੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪੈਸਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਗ਼ੀਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀ ਉਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੁਦ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਤ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਕਪੜਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਫ਼ੀਮ ਤਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਚੀਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਮਦ ਉਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੂ, ਪਟਸਨ, ਰੇਸ਼ਮ, ਤੇਲ ਦੇ ਬੀਜ, ਕਣਕ, ਚਮੜੇ ਤੇ ਖੱਲਾ ਅਤੇ ਨੀਲ ਤੇ ਚਾਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸੀ ਵਪਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਵਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਪੜੇ ਦਾ ਮਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਕਾਰੀ ਉਪਜ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦਾ ਆਇਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤਿਆਰ ਕਪੜਾ ਮੰਗਵਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਗ਼ੌਰ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1813 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਰਥਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੋ ਵੀ ਚਾਹੁਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਚਾਲੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਆਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾ ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਨਿਗੂਣੇ ਮਸੂਲ ਨਾਲ ਮੰਗਵਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਕਰ ਵਸੂਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ ਨਾ ਆਵੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਪੰਜਾ ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਫ਼ੌਰੀ ਤੇ ਮੁਖੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਆਰਥਕ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੰਗ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਆਰਥਕ ਸਮਝੌਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨਵੀਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਡੰਡਾਵਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸੰਚੇ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦੇ ਨਵੀਂ ਤੇ ਪਸਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਕੋਲ ਏਨੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਗੀ ਦੁਰੇਡੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਏਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ 1813 ਵਿਚ

ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ 1833 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਆਯਾਤ ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਸਤੇ ਤੇ ਸੌਖੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਫ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। 1853 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਮੰਡੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। 1905 ਤਕ 350 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਉੱਤੇ 28,000 ਮੀਲ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਵਪਾਰਕ ਸੌਦਿਆਂ ਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਦਯੋਗਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਠਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਗਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੂਰਣ ਨਿਅੰਕ੍ਰਣ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਜਾਰੀ ਸੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਦਾ ਇਹੀਓ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁੱਝੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਾਮਲੇ ਉਗਰਾਹਣ ਦੀ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਥਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਦੇਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਚੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਸਿਵਲ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਥ ਬੋਲਣ

ਜਿੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਚੋਖਾ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੁੰਜੇ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਫੈਲਾਣ ਹਿੱਤ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਉਤੇ ਕਰਾ ਦਾ ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਰਤੀ ਉਪਜ ਜਿਹੜੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਜਿਵੇਂ ਨੀਲ, ਅਫੀਮ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੇ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਠੋਸਿਆ ਗਿਆ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਇਕਵਾਸਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਰਤੀ ਉਪਜ ਜਿਹੜੀ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਪਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸੂਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ, 1824 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਪੜੇ ਉਤੇ 30 ਤੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਮਸੂਲ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਖੰਡ ਉਤੇ ਖੰਡ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਕੀਮਤ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਤਾਂ ਮਸੂਲ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਸਤਾ ਉਤੇ 400 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਸੂਲ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਸੂਲ ਲਗਣਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੀਆਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਏਨੇ ਕਰ ਲਾ ਛੱਡੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਤਪਾਦਕ ਇਸ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਉਤੇ ਕਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਪਜ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਆ ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਰ 1840 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਜਾ ਕੇ ਹਟਾਏ ਗਏ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਤਪਾਦਕ ਭਾਰਤੀ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਨ — ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ।

ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਯੁਗ

ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ 1860 ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵਿਸ਼ਵ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬਝਿਆ।

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਕਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਫ਼ਰਾਂਸ, ਬੈਲਜੀਅਮ, ਜਰਮਨੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਬੌਡਾ ਪਿਛੋਂ ਜਾਪਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਦੂਜੇ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਵੀਨ ਇਸਪਾਤ ਉਦਯੋਗ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। 1850 ਵਿਚ ਇਸਪਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਉਤਪਾਦਨ 80,000 ਟਨ ਹੀ ਸੀ। 1870 ਤਕ ਵੀ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ 7,00,000 ਟਨ ਤੋਂ ਘਟ ਹੀ ਸੀ। 1900 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 2,80,00,000 ਟਨ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਰਸਾਇਣਕ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਟਰੋਲ ਦੀ ਇੰਜਣ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਉਦਯੋਗਕ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿਰੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੇ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਖੇਤੀ ਤੇ ਖਣਿਜ ਦੇ ਸੰਭਵ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਿਦਣ ਲੱਗੀਆਂ — ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਏਸ਼ੀਆ, ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ।

ਤੀਜੇ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਬਸਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਪੂੰਜੀ ਜਮਾ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਤੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਗਿਣਵੇਂ ਬੈਂਕਾਂ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਤੇ ਟ੍ਰਸਟਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਲਗਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸੋਚਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਥੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਾ

ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਘਟ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਇਹੀਓ ਪੂੰਜੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਣਿਜ ਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਵਾਸਤੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਲਤੂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲਭ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸਸਤੀ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਮਣਾ ਮੂੰਹੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਘਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਸ ਹੱਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਵਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਥੱਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਸਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਲਪੇਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਕਦੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਡੁਬਦਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਲਵਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੂਰਜ ਦੇ ਥੱਲੇ ਥਾਂ ਮੰਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਜਾਪਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਰਾਖਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਰੂਸ ਗੁਲਾਮ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ। ਉੱਤਰੀ ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਕੁਝ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਉਤੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਟੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਅਮ੍ਰੀਕਨ ਸਦੀ ਸੀ। ਪਸਾਰਵਾਦ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੱਚੇ ਹੇਠ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ

ਲਿਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਉਹੀਓ ਨਿਕਲਿਆ — ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਵੇਕਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਅਰਧ-ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਜਿਥੇ ਸਬੰਧਤ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼, ਮੰਡੀਆਂ, ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣ ਉਤੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਰਖ ਸਕਦੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਵੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਘਟਣ ਲੱਗੇ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਅਰਧ-ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਖਤ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੁਣ ਬਸਤੀਵਾਦੀ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੁੜ ਵੰਡ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਵਣਜ ਤੇ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਪੀਡਾ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਦਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲਿਟਨ, ਡੱਫਰਿਨ, ਲੈਂਸਡਨ ਅਤੇ ਕਰਜਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਇਕੋ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਣ ਸਕਦਾ।

1850 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗਣ ਲਗੀ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਚਾਹ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ, ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ, ਪਟਸਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਰਖਸ਼ਤ ਰਖਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪਕੜ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀਡੀ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। 1880 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ.....ਏਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਥਾਹ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।"

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਸੀ। ਇਹ

ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਬਲ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਕਿ 1904 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਾਮਲੇ ਦਾ 52 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਗ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਹੀ ਲਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਚਲਾਈਆ ਵਿਦਿਅਕ ਸਕੀਮਾਂ ਵੀ ਮਾਦੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ 1918 ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਈ। ਉਂਜ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਆਸਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਕੂਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਭੂਗੋਲਕ, ਜਾਤ ਪਾਤੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ "ਸਭਿਅਕ" ਤੇ "ਮਿਹਰਬਾਨ" ਰਾਜ ਦੀ ਛਤਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸ਼੍ਰਾਵਥੀ ਭਾਵਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਉਹ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਭਾਰਤੀ ਕਸਬੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਆਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਘਟੀਆ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਭਾਰਤੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਐਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪੂੰਜੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰੀ ਕਰ ਲਾਉਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਕਰ ਲਾਉਣਾ ਇਨਕਲਾਬ

ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਏਨਾ ਵਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਖਰਚਾ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਿਦਿਆ, ਸਿੱਜਾਈ, ਆਵਾ ਜਾਈ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਵਿਰੋਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਘਾਉ ਘੱਪੇ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀਓ ਖਾਉ ਰੁਚੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਦੂਜੇ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਗਾਹਵਧੂ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਿਆ। ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਕਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੋਸਤ ਮਸੀਨਰੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਸਮਾਜਕ ਸਕਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲੜਨਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁਖ ਲੱਛਣ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਭਾਰਤ ਇਕ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਬਸਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਸੀ, ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੇ ਭੋਜਨ ਆਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖੇਤ੍ਰ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪਾਲਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਉਤੇ ਭਾਰੇ ਕਰ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨਵੀਨ ਖਾਣਾ ਤੇ ਉਦਯੋਗ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਤੇ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਭ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਮਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੱਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ, ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਕਰੰਤਵ ਸੀ, ਇਕ ਅਜੀਬ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ। 1760 ਤੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਂਚਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਪਾਰ, ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਹੀਣਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰੰਤਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਲਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਚੌਖੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਮਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹਕ-ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਖਿਆ ਗਿਆ (ਜਿਸ ਦਾ ਥੋੜਾ ਸੁਧਰਵਾਂ ਰੂਪ ਬਾਅਦ ਵਿਚ

ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਆ ਗਿਆ । ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਜਿਹੜੇ ਅੰਕੜੇ ਮਿਲੇ ਉਹ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ । ਤੇ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਬੜੀ ਨਿਮੋਝੂਣ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । 1901 ਤੋਂ 1936 ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ । ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਅਲਾਜ ਦੀ ਉਪਜ 24 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਰ ਗਈ । ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਵਧੇਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1918 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ ।

ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਖੇਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਉਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚੇ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ । ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਰਖਿਆ । ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ 1858 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ । 1834 ਵਾਲੀ 15 ਕਰੋੜ ਦੀ ਪੱਧਰ 1858 ਵਿਚ 60 ਕਰੋੜ ਹੋਈ, 1899 ਵਿਚ 213 ਕਰੋੜ ਤੇ 1924 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ 758 ਕਰੋੜ । ਪਰ ਇਸ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਇਹਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ । ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਧਾਰਨ । ਇਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਬਣਾਉਣੀ ਵਾਧਾ ਸੀ । ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਲੱਛਣ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਆਖਰੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮਦਨ

ਦੀ ਵੰਡ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਪਜ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲਾਭ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਡੀਆਂ ਉਤੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਵਸੀਲੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਘਰ ਗਈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਵਾਲੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵੀ ਸਸਤੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ। ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬੈਠਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਲਈ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭੋਂ ਉਤੇ ਪਲਣ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ।

ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਡੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਉਪਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਂਝ ਰਹਿ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਸਤਕਾਰ

ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਰਸਾਣ ਭੋਂ ਖੋ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਭ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਵੀਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਦਯੋਗ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਘਾਟਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਵੀ ਤੇ ਸਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਵੀ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਚਾਚ ਹੀ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਸਨ। ਕਪੜੇ ਦੇ, ਪਟਸਨ ਦੇ, ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ ਤੇ ਪਿੰਜਣ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਆਟੇ ਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਤੇ ਗਰਮ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਖੰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੇ ਲੂਣ, ਅਬਰਕ, ਪਟਰੋਲ, ਸੋਰਾ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵੀ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ। ਕੁਝ ਖਰਾਦ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਢਾਲਾਂ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇੰਜ ਉਦਯੋਗਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਰਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ-ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਦਯੋਗਕ ਉੱਨਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਸਤ ਸੀ। ਜੇ ਦੇਸ ਦੇ ਰਕਬੇ, ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੇ ਵਸੋਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਏਸ ਉੱਨਤੀ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤੀ ਹੈ। 1913 ਤਕ ਜਿਹੜੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਫੈਕਟਰੀ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸ ਲਖ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ-ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ-ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੁੜ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਉਤੇ ਸੰਕਟ ਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ 1947 ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਬੌਨਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਵੀ ਸੀ ਉਹ ਸੁਤੰਤ੍ਰ

ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਰਸਾਇਣੀ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ।

ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਆਈ, ਪਰ ਉਦਯੋਗਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਰੁਝਾਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਆਰਥਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਰਭਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਵਲ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਦਯੋਗ ਕੁਝ ਸਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਿੰਜਾਈ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ, ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪਖੋਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਤਕਰੇ ਵਧ ਗਏ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹਦ ਤੋਂ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਾਲ, ਸੌਕੇ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਆਮਦਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। 1880 ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਡਿਉਢਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿਹਤਾਂ ਗਿਰ ਗਈਆਂ, ਔਸਤ ਉਮਰ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵਡੇਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧ ਵਿਚ ਪਏ ਕਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਖ਼ ਸਬੂਤ ਹਨ। 1860 ਤੋਂ 1908 ਤੱਕ 48 ਵਿਚੋਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪਿਆ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 1854 ਤੋਂ 1901 ਤੱਕ 2 ਕਰੋੜ 90 ਲੱਖ ਲੋਕ ਕਾਲਾਂ ਨਾਲ ਮਰੇ। ਇਹ ਕਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗੁਣ। ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਝ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਮਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਰੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ 1850 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ। 1750 ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਕ ਇਨਕਲਾਬ ਐਨ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹੀਓ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਮਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਰਤਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਉਤੇ ਸੰਕਟ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਰਸਾਣ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਮਾਲਕਾ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਪੂੰਜੀ ਪਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਰਾਜ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਰੋਗ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਮਰੀ ਫੈਲ ਗਈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 18ਵੀਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਹਵਾ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕਦੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖੇ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਤੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ

ਏਸੀਆ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯੂਰਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਤਰਕ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਹਵਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਅਰਥਕਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ।

ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਨੇਕ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਰ ਧੜੇ, ਛਾਪੇਖਾਨਾ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਜਨਤਕ ਭਾਸ਼ਨ। 1813 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਈ ਨਵੀਨ ਵਿਦਿਆ, ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ, ਸਾਰੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਉਂਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਰਿਆ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਉਹ ਘਾਟਾ ਵੀ ਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੀ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਢਾਚੇ ਦੇ ਨਸਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਲ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਈ, ਭਾਵ 1858 ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ। ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਏਸ ਲਈ ਰੋਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤੇ ਖਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਯਤਨ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ।

ਜੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਚਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅਮਲ ਏਨਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ

ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਇਆ। ਉਂਜ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਢਾਂਚਾ ਅਜਿਹਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਸੇ, ਸਾਧਨ, ਤੇ ਅਮਲ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿੱਦਿਆ ਜਿਹੜੀ ਉਦਯੋਗਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਰਤੀ ਜਬਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ — ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਜਨ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਾਤਕ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪਾੜਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੀਸਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਵਲ ਮਧ ਤੇ ਉੱਤਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਸਹਿਰ ਤੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ।

ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਨਵੇਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਯੋਗ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ, ਸਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਾਧਾ, ਦਫਤਰਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗਏ। ਛੂਤ ਛਾਤ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਮਿਟਾਉਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭੋਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਤੇ ਨਸਟ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਮੁਬਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਣਾ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਛਣ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਤੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈਆਂ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ

ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਦੌਰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਦਖਲ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਗਾਹਵਧੂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲੱਗੀ।

ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਨੀਤੀ ਅਸਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 'ਵੰਡ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਬੋਧਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ। ਪਰ ਅਸਲ ਤਬਦੀਲੀ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਅਰੰਭੇ। ਜੋਤੀਬਾਏ ਫੂਲੇ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਤਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੇਰਾਲਾ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਜਿਨਸ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਭ ਵਿਤਕਰੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮਿੱਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਾਣਗੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਜਲਸੇ, ਜਲੂਸਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਕਿਰਤੀ ਸੰਘਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲਣ ਲਈ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਹੋਰ ਬਣਾਉਣੀ ਵਿਤਕਰੇ ਮਿਟਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਪਣੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਉਥੇ ਮਧ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ — ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੱਛਣਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ

ਸੋਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਏ ਬਿਨਾ ਪੱਛਮੀ ਰਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ, ਬੋਲ ਚਾਲ ਤੇ ਖਾਣ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਸਮੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਗਾਹਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਠੋਸਿਆ ਜਾਵੇ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੁਕਸ ਸਨ ਕਿ ਇਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੇ 'ਯੋਗ' ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ। ਕੁਝ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਕਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਚਰਾਂ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਤੇ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤ੍ਰ ਇਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਸਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਸਾਝੀ ਸਰਕਾਰ ਫਾਰਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰੇਲਾਂ, ਤਾਰ ਘਰ, ਡਾਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੜਕਾਂ ਮੋਟਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਆਰਥਕ ਸ੍ਵੈ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਨ — ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਜਦੂਰ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਤਕ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕੋ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ

ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਸਾਝਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਕੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਕੀ ਕਿਰਤੀ, ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਲੱਛਣ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਨ — ਇਥੇ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਸਾਝੇ ਦੁਸਮਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਜਾਤੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਪ੍ਰਾਤ ਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਝੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮਜਬੂਤੀ ਮਿਲੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਧੜੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਆਸੇ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ-ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਿਖਰ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ-ਪਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਸਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕੁਹਾੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਜਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਗ ਮਾਮਲੇ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਹੂਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਿਰਸਾਣ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਪਜ ਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲੜਨ ਲਗਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਮਨ ਚੈਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਲਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਛੇਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ ਪਏ ਅਤੇ ਏਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਦਸਾ ਦਾ ਜਿਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਲਕਾਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਮਹਿਰਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਮਜਦੂਰ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। 1911 ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬੁਦਾਪੇ, ਹਾਦਸੇ, ਬੀਮਾਰੀ, ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਕਰ ਦਾ ਬੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਸਕੀਮ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਤਾਂ 1930 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1889 ਤੇ 1929 ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਂ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਆਮਦਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਰ ਗਈ। 1930 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ 1880-90 ਵਾਲੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਮਜਦੂਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਡਿਊਢੀ ਉਪਜ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਹਾਲੀ ਵੀ ਆਮ ਮਜਦੂਰ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1938 ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਆਰਥਕਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਰਗਨ ਕੁਜਯਾਸਕੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਜਦੂਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, "ਉਦਯੋਗਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਜਦੂਰ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ, ਖਾਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਰੋਸਨੀ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੌਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ।"

ਚਾਹ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਇਹ ਬਗੀਚੇ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਝੂਠੇ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਏਨਾ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਦੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਜਾਵਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜਦੂਰ ਸਿਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ।

ਵਸੋਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਗ ਮਧ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਉਤੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖਪ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਵਾਧੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਭ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਪਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅਰਧ-ਵਿਕਸਤ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿੱਤਰ ਆਇਆ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿੰਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਅਜ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਭ ਸਕਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਵਧੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਮਿਲਦੀ। ਹੁਣ ਮਧ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇੱਜਤਦਾਰ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਕਾਰੀ, ਸਮਾਜਕ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਿਰਨੋਂ ਬਚਾਉ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1858 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਢੇਰੀ ਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਵਪਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ, ਮਸੂਲ, ਮਾਲੀ ਨੀਤੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਆਰਥਕ

ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਮੂਲ ਆਰਥਕ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਸਾਡੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਦਦ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਦਦ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਕਰਾ ਤੇ ਮਸ਼ੂਲਾ ਤੋਂ ਰਖਸਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਸਤੀਆਂ ਵਿਦੇਸੀ ਵਸਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਮੰਦਾ ਨਾ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਰਖਸਾ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਨੇ ਹੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਪ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਵੀ ਵਿਦੇਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ। ਉਂਜ ਵੀ ਅਫਸਰ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਕ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸੀ ਤੇ ਤਕੜੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ 1918 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤਕੜੀ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਮਾਏ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਓਧਰ ਵੱਡੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮਸ਼ੂਲ ਚੁੰਗੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਸਤੀ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜ ਦਾ ਵੀ। ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ "ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਬਜ਼ੇ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਦੇਸੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉੱਨਤੀ ਓਨੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ

ਸਾਮਾਜਿਕ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ 1918 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ, ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤੀ ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਧੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਪੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਪ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਖੂਬ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਏਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ।

ਆਰਥਿਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਨਾਵਾਂ ਨੇ ਖਿਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਿਹੜਾ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਨਵਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਜਾਰੀ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਖਿਚਿਆ ਜਿਥੇ ਲਿਖਣ, ਬੋਲਣ, ਛਾਪਣ, ਮਿਲਣ ਜੁਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਤੇ ਇਕ ਸਾਝਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਦਿਆਂ ਵੀ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲੋਂ ਨਵੀਨ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ

ਦੀ ਸਕਤੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਦ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਲ ਸੀ — ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਭਾਰਤੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਹ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਜਦੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਖੱਟਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲੀ ਤਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵਪੂਰਤ ਲਾਭ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। 1866 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1901 ਤੱਕ ਜਿਹੜੇ ਕਾਲ ਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਰਧ-ਵਿਕਾਸੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹੇਗਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਧ-ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਾਜ ਲਈ ਸਿਧਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਸਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ "ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਾਜ" ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਾਜ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ

ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਵਿਚ ਰੋਕਾ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੋਚਣ ਬੋਲਣ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਹੱਕ ਵੀ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਅਮਨ ਤੇ ਸਾਤੀ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ਿਰਕੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਾਗ ਡੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਉਤਸਾਹ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਆਮਦਨ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਨ-ਸਮੂਹ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ, ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 1858 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਸਭ ਯਤਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ, ਜਾਤ ਪਾਤੀ, ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਸਮਝਦਿਆਂ ਜਰਾ ਦੇਰ ਵੀ ਲੱਗੀ। ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵੀਨ-ਕਰਨ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦ-ਕਰਣ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਧੜੇ — ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਭੋਂ ਮਾਲਕ ਤੇ ਰਾਜੇ, ਭਾਰਤੀ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀ — ਹਾਲੀ ਵੀ ਜੱਕ ਤੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੱਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਭੋਂ-ਮਾਲਕ ਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਸਕਤੀ ਤੇ ਉਚਾ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਜਤ ਉਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਰਲੇ, ਵਿਸੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਸ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ।

ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪਰਤਾ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਕਦੀ ਏਧਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਦੀ ਓਧਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂੜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੀ ਨੀਤੀ ਰਖੀ। ਕੁਝ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਮਦਰੱਸੇ ਤੇ ਹੋਰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਨਵੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਜਿਹੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਕ ਧੜਾ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪਕੜ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਦੀ ਖੂਬ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਮੱਠਾਂ, ਮਸਜਦਾਂ, ਦਰਗਾਹਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਨਸਨਾਂ, ਇਨਾਮਾਂ, ਰੁਤਬਿਆਂ ਤੇ ਖਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀ ਰਾਜ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਪ ਹੀ ਸਾਭ ਲੈਣਗੇ। ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆ ਤੇ ਰੰਕਾਂ, ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਕਲਰਕਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਨਸਲੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚਾ ਮੰਨ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਨਸਲੀ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵੱਡੇਰਾ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਵੜੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੁਣ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਾਕਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਉਠਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। 1870 ਵਿਚ ਮੇਯੋ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਓ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਤਵੰਤੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਘਟੀਆ ਨਸਲ ਨੂੰ ਸਿਧਾਣ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।" ਇਸ ਨੰਗੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਘੁਮੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਸੋਚਵਾਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਹੱਤਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਦਿਲ ਜਾਨ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਸ ਲਈ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਝੀ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਝੇ ਦੁਸਮਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ਵਿਤਕਰੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

2. ਮੁੱਦਲਾ ਪੜਾਅ — ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ

ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1857 ਤਕ ਕੋਈ ਹੀ ਸਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਸਤ੍ਰ-ਬੰਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਰੋਧ ਜਿਹੜਾ ਲੱਛਣਾਂ ਵਜੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸੀ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ : ਸਿਵਲ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਕਬੀਲਾ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰਾਂ।

ਸਿਵਲ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਇਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਥੱਲੇ ਲਥੇ ਰਾਜਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਨਿਮੀਦਾਰਾਂ, ਸਾਬਕ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਬਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਸਸਤ੍ਰ-ਬੰਧ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਿਵਲ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਠੀਕ ਸਲੂਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਕ-ਮਰੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀ-ਟੁੱਟੇ ਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ ਬਗਾਵਤ 1763 ਤੋਂ 1800 ਤਕ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 1766 ਤੋਂ 1772 ਤਕ ਚੁਆਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੀ ਚੁਆਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਹਿਰ 1795 ਤੋਂ 1816 ਤਕ ਰਹੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉੜੀਸਾ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ 1804 ਤੋਂ 1817 ਤਕ ਬਗਾਵਤ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵਿਜਾਨਗਰਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ 1794 ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡ ਦੇ ਪਾਲੀਗਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੇ ਡਿੰਡੀਗਲ ਦੇ ਪਾਲੀਗਰਾਂ ਨੇ 1801 ਵਿਚ, ਸਮੁੰਦਰ-ਤੱਟੀ ਆਧਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 1801 ਤੋਂ 1805 ਤਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲਾਕੀਮੀਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 1813 ਤੋਂ 1834 ਤਕ। ਮਸੂਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 1800 ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ 1831 ਵਿਚ। 1830-34 ਵਿਚ ਵਿਜਾਗਾਪਟਨਮ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ। ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵੇਲੂ ਤੰਪੀ ਨੇ 1805 ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਰਾਸਟ੍ਰ ਦੇ ਰਾਜੇ 1816 ਤੋਂ 1832 ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੋਲੀਆਂ ਨੇ 1824, 1825, 1828, 1839 ਤੇ 1849 ਵਿਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਥੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਰਹੀ। ਕਿਟੂਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ (1824-29), ਕੋਲਾਪੁਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ (1824) ਸਤਾਰਾ ਜਾਗ੍ਰਤੀ (1841) ਅਤੇ ਗਦਕਰੀ ਬਗਾਵਤ (1844) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਨੇ 1824 ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਹਿਲਜੁਲ ਕੀਤੀ। 1805 ਵਿਚ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ, 1814-17 ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਤੇ 1842 ਵਿਚ ਜੱਖਲਪੁਰ ਦੇ ਬੁੰਦੇਲਾਂ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਹ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ

ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਵਛਾ ਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਯਤਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਸੀ। ਨਵੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨੇਤਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਤੋਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਇਹੀਓ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ 1857 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਲੱਖਾ ਕਿਰਸਾਣਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦੇਣੀਆਂ ਸਨ।

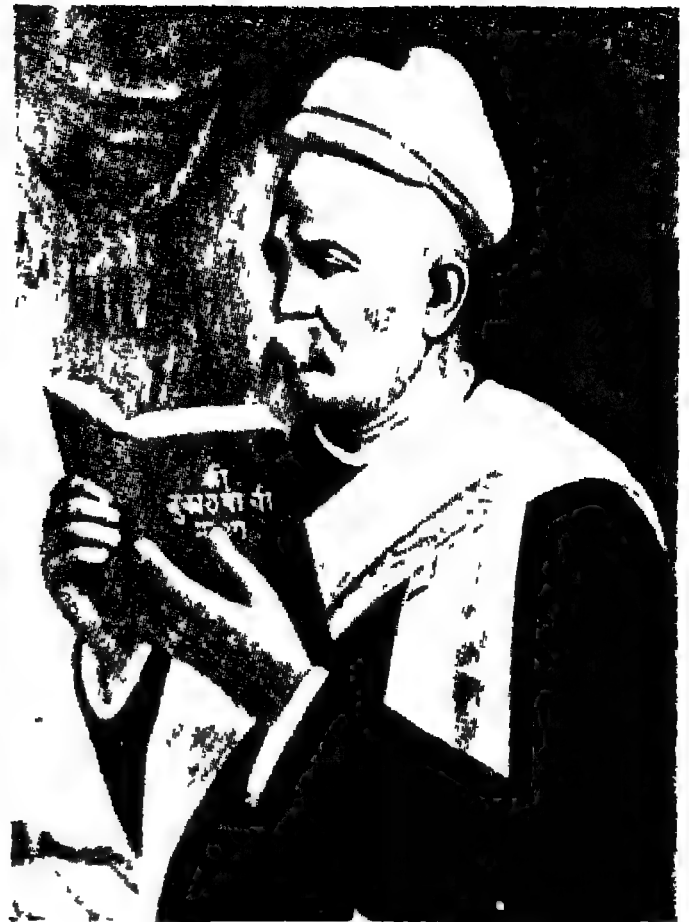
ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਜਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕਤ੍ਰਤ ਹੋਏ ਰੋਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੇਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੇਦ ਖੁੱਸਣ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਬੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਠਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਧ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ। ਜਿਹੜੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮਦਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। 1856 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਅਵਧ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਆਮ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਵਧ ਵਿਚ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅਵਧੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਵਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਦਫ਼ਤਰੇ ਪਾਪਲਾ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਭੇਦ-ਹੀਣ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ

1885 ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟ

ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ

ਐਮ ਜੀ. ਰਾਨਾਡੇ

ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ

ਬਦਰ-ਉੱਦੀਨ ਤਿਆਬਜੀ

ਅੰਰਬਿਦੋ ਘਜ਼

ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ

ਲਾਲਾ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਬਿਪਿਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ

Proclamation.

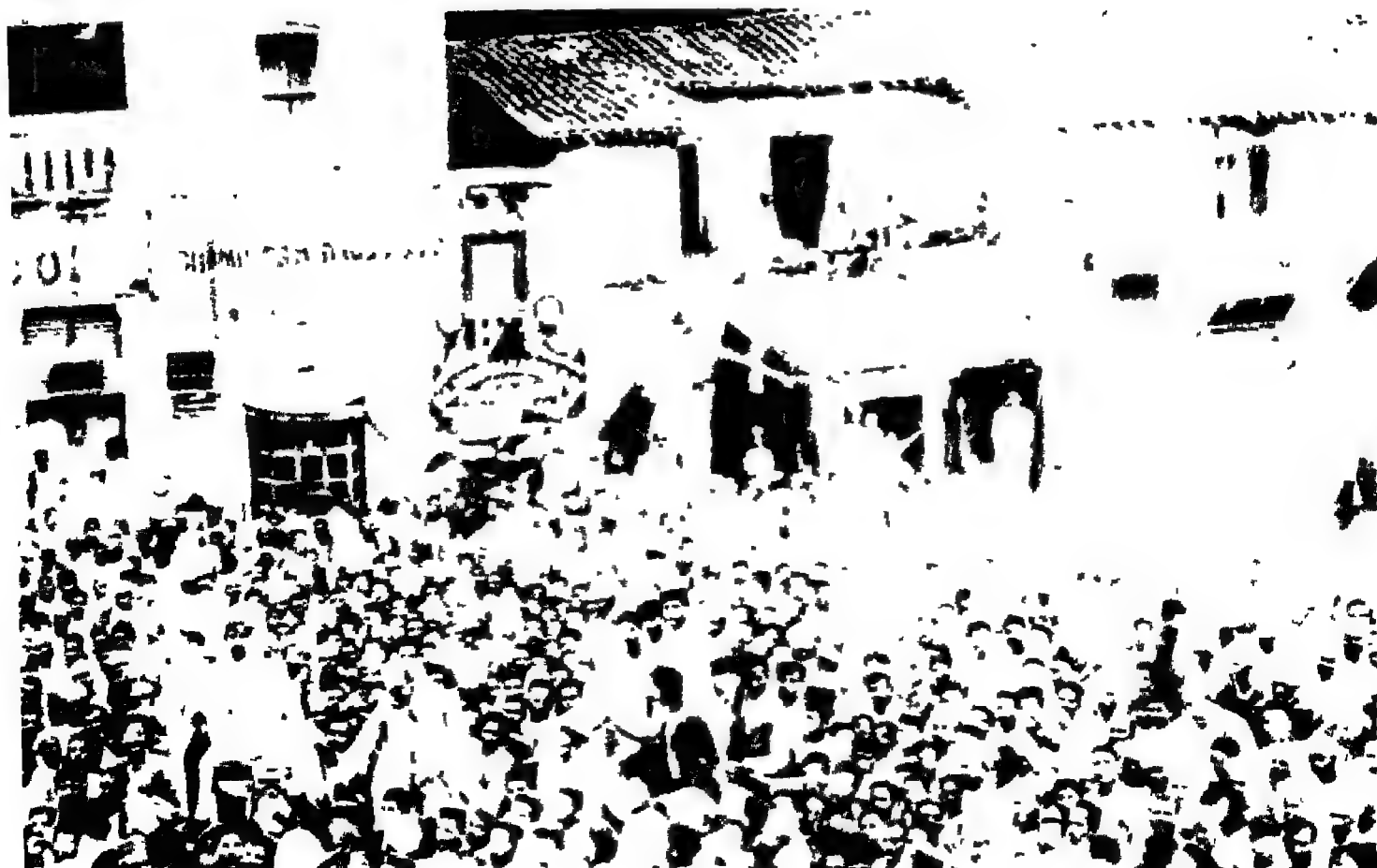
Whereas the Government has thought fit to effectuate the Partition of Bengal in spite of the universal protest of the Bengali nation, we hereby pledge and proclaim that we as a people shall do everything in our power to counteract the evil effects of the dismemberment of our Province and to maintain the integrity of our race. So help us God.

Dated this First day of November
in the year Nineteen Hundred
and Five and given under

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੰਡ ਵਿਰੁਧ ਐਲਾਨ

ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਹੋਮ ਰੂਲ ਲੀਗ ਜਲੂਸ

ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜੀ ਦੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਕੇ ਵਫ਼ਾ ਜਤਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਅੱਗੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਝੁਕ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਝਾਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਗੂਜਾ ਦੇ ਘੇਰ ਦੁਸਮਣ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਜਵਾਨ ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਨਖਾਹ, ਸਖਤ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਘਿਰਣਾ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਜੀਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਾਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਉਸ ਨਾਲ ਘਟੀਆ ਜਾਨਵਰ ਵਾਲਾ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਲਈ ਉਨਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਸੂਬਦਾਰ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 1857 ਵਿਚ ਸਾਮੂਹਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ ਖੇਤ੍ਰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਗਰੀਸ ਨਾਲ ਯਾਰਤੂਸਾ ਨੇ ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਯਤਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਂ ਐਨਫੀਲਡ ਕੰਦੂ-ਕਾਰਤੂਸਾ ਉੱਤੇ ਗਰੀਸ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਨਾਲ ਟੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗਰੀਸ ਵਿਚ ਸੂਰ ਤੇ ਗਾਜੇ ਸਾਥ ਦੀ ਦਰੁਸਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਬਗ਼ਾਵਤ 10 ਮਈ, 1857 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 36 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨਰਮਦਾ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੇਰਠ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਤੁਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਹੰਦਿਆ ਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਸਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੁਧ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਜਵਾਨ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਮ ਵਸੋਂ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲੱਗੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦਾਤੀਆ, ਹਥੜੇ, ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਲਾਠੀਆਂ, ਬਰਛੇ, ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਤੇ ਕੁਲਹਾੜੇ ਸਨ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸਕਤੀ ਮਿਲੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆ ਵਿਚ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਧ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ 150,000 ਬੰਦਿਆ ਵਿਚੋਂ 100,000 ਆਮ ਸਹਿਰੀ ਸਨ।

ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਕਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਢੇ ਨਾਲ ਮੱਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਿਨਸਾਹ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਜਿਥੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ, "ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਭੜਕਾ ਸਕਦੇ।" ਅਸਲ ਵਿਚ 1857 ਦੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ 1858 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆ ਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸੈਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਗਠਤ ਨੇਤ੍ਰਤਵ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਹ ਘਾਟਾ ਪੂਰੀਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ ਸਕਤੀ ਸੰਗਠਤ ਕਰਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। 20 ਸਤੰਬਰ, 1857, ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ

ਤਾਂ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਨੇਤਾ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਨਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 1859 ਤਕ ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਸਮਣ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ 17 ਜੂਨ 1858 ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਲੜਦੀ ਹੋਈ ਮਾਰੀ ਗਈ। 1859 ਤਕ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਜਵਾਨ ਬਖ਼ਤ ਖ਼ਾਨ, ਬਰੇਲੀ ਦਾ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦਾ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਉੱਲਾ ਸਾਰੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੀ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ ਸੀ।

1859 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਲੜਿਆ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿੰਨਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਬੀਲਾ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਆਰਥਕਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਬੀਲਾ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸੁਰਮਗਤੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੁਲਮ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿਰਪਾਨਾ, ਭਾਲਿਆ, ਕੁਲਹਾੜਿਆ ਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾ ਵਾਲੇ ਦਲੇਰ ਤੇ ਨਿਡਰ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੀਨ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਜਾਨਾ

ਵਾਰ ਗਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਬੀਲਾ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆ ਵਿਚੋਂ 1820-1837 ਵਿਚ ਕੋਲਾਂ, 1855-56 ਵਿਚ ਸੰਥਾਲਾ, 1879 ਵਿਚ ਰੰਪਿਆ ਤੇ 1895-1901 ਵਿਚ ਮੁੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਕਿਰਸਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ

ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਸਲ ਕੁਲਹਾੜਾ ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਏਨੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਵਰਣਨ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਭੰਗਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ 1857 ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਿਰਸਾਣੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਆਖੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਰਸਾਣੀ ਸੁਭਾਅ ਉਬਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਰ ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਵਾਹਾਬੀ ਲਹਿਰ, ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਫਾਰਾਜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

1858 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਕਿਰਸਾਣ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਾਗ਼-ਮਾਲਕਾਂ, ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲੱਗੇ।

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੀਲ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ

1859-60 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀਆ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਵਿਦੇਸੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨੀਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੀਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਡੰਡੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜੁਲਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੇਖਕ ਦੀਨ ਬੰਧੂ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡਰਾਮੇ 'ਨੀਲ ਦਰਪਨ' ਵਿਚ ਖਿਚੀ ਜਿਹੜਾ 1860 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਬਰ 1859 ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਬਾਗ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਧ ਰਾਖਿਆ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਵੀ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਪੂਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਠਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆਂ ਤੇ ਵਧੀਕੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਾਗ-ਮਾਲਕ ਜੁਲਮ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟੇ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ। 1866-68 ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਨੀਲ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਰਬੰਗਾ ਤੇ ਚੰਪਾਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1883 ਤੇ 1889-90 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੈਸੋਰ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ।

ਦੁਰ 1870-80 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੱਧ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ-ਦਰ ਆਪਣੇ ਵਾਹਕਾਂ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਕਢਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸਲ ਬਾੜੀ ਤੇ ਡੰਗਰ ਆਦਿ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਬਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਮਲਾ ਆਦਿ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੋਂ ਜਾਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋ-ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਬੰਗਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। 1782 ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮਾਮਲਾ ਕਲੈਕਟਰ ਦੇਬੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਪਏ ਸਨ। 1872-76 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲੇ ਨੁਕਰ ਸੰਘ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਲਹਿਰ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ

ਉਤੇ ਫੇਲੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿਲਵਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਠੰਢੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਇਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

1875 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਦੇ ਪੂਨਾ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਭਰੀ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਿਧਾ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਖੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਹੂਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਰਕਮ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਰਖ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਜਾ ਰਹਿਣੇ ਧਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। 1874 ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਪੂਨੇ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੁੱਕਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ — ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦਾਉ ਲਗਦਾ ਉਹ ਸੂਦ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਜਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਿਰਸਾਣ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀ। ਪੂਨੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ — ਰਸਾਲਾ ਪਿਆਦਾ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਾ — ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਥੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦੁਰਦਸਾ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਵੱਡੇਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਕਿਰਸਾਣੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਭੋਂ ਮਾਲਕਾ (ਜੈਨਮੀ) ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਾਲਾਬਾਰ (ਉੱਤਰੀ ਕੇਰਲ) ਦੇ ਮਾਪਿਲਾ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ 1836 ਤੋਂ 1854 ਤੱਕ ਲਗ ਪਗ 22 ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮਾਪਿਲਾ ਅਸੁਤੰਤਰੀ 1873-1880 ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਰੁਧ 1893-94 ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣੇਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ

ਨਾਲ ਡੱਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਸਤ੍ਰ-ਬਧ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਰਸਾਣ ਪੁਲਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪੁਲਸ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ।

ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭੋ-ਦਖਲੀ ਤੇ ਜੁਲਮ ਵਿਰੁਧ ਕੁਦਰਤੀ ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦਾ ਰੋਸ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੀਲ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਂ ਸਾਹੂਕਾਰ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਸਾਣ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਲੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਅਮਨਸਾਤੀ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦੇ ਨਾ ਥੱਲੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਅਨਜਾਣ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਭਾਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਅਸਫਲ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ। ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸਸਤ੍ਰ ਬਧ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ, ਹੌਸਲਾ, ਵਿਸਵਾਸ ਤੇ ਜਾਨਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੀ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਕੋਲ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਕਤੀਆਂ ਦੇ ਠੀਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰੋਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜੜ੍ਹਾ ਤੱਕ ਕਾਟ ਕਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਤੇ ਇੱਕਤ੍ਰਤ ਕਰਦਾ। ਇਕੜ ਦੁਕੜ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜਥੇਬੰਦ ਜਾਗ੍ਰਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਗੁਟ-ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ ਇਕਤ੍ਰਤ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ

ਆਮ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਸਾਣ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਕੋਲ ਅਥਾਹ ਵਸੀਲੇ ਤੇ ਹੋਸਲਾ ਸੀ।

ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਪਿਆ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਂਝਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ, ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬੋਧਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਤੇ, ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਕ ਆਸਿਆ ਉਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਸਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਉਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤ, ਨੀਤੀ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਸਕਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਜਾ ਸੂਝ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਗ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤੀ ਸੁਣਵਾਈ, ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਉਚੇਰੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ, ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੜਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਅਟਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਲੋਕ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ।

ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਡੈਰੋਜੀਅਨ ਬੰਗਾਲੀ ਯੁਵਕਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੈਨਰੀ ਵਿਵੀਅਨ ਡੈਰੋਜੀਓ ਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਸੀ। ਡੈਰੋਜੀਓ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੀਬ੍ਰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਟਾਮ ਪੇਨ ਤੇ ਜਰਮੀ ਬੈਂਥਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਢੁਕਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਕੱਢੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਦਾ ਬੀਜ 1820 ਤੋਂ 1840 ਤੱਕ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ ਤੇ ਡੈਰੋਜੀਅਨ ਯੁਵਕਾ ਨੇ ਬੀਜਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਹਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਭਾ 1838 ਵਿਚ ਕੱਲਕਤੇ ਚਲ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਲੈਂਡ ਹੋਲਡਰਜ਼ ਸੋਸਾਇਟੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਆਸਾ ਸੀਮਤ ਸੀ — ਕੇਵਲ ਬੰਗਾਲ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਖਸਾ ਕਰਨਾ। 1843 ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1851 ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 1952 ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਨੇਟਿਵ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਤੇ ਬੰਬਈ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇਣ, ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦਖਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਲੜਦੀਆਂ।

1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਤੇ ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਨੇਤਾਗਿਰੀ ਥੱਲੇ ਕੀਤਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਦੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ 1858 ਤੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਣ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਟੂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਵੀਂ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ । ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਭਿਜਕ ਸੀ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ । ਭਾਰਤੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲਗਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਅਸਲ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਪ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਚਾਲੂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਏਨਾ ਸੀਮਤ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਭਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ।

1866 ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਲੋਕ ਰਾਇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਇਸਦੀਆਂ ਸਾਖਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੇ ਗਰੈਂਡ ਓਲਡ ਮੈਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਾਜਵਾਬ ਧਿਆਣੇ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1825 ਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਧਨ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਲਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰਥਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮਤਾ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਥਾਨਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਢਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਜਸਟਸ ਮਹਾਂਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ, ਗਣੇਸ਼ ਵਾਸੂਦੇਵ ਜੋਸ਼ੀ, ਅਸ. ਅੰਚ. ਚਿਪਲੂੰਕਰ

ਆਦਿ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 1870 ਵਿਚ ਪੂਨਾ ਸਰਬਜਨਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਭਾ ਅਗਲੇ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਅਮਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

1876 ਤੇ 1880 ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਲਿਟਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਮਲ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਨੀਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ — ਲੰਕਾਸਾਇਰ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਪੜੇ ਉੱਤੇ ਮਹਿਸੂਲ ਹਟਾਉਣਾ; ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਨਾ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਖਰਚਾ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਪੈਣਾ ਸੀ; ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਸਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਰਮਜ਼ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਨਾ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਪ੍ਰੈਸ (ਭਾਰਤੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿਰੁੱਧ) ਐਕਟ ਲਾਉਣਾ; ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇੱਕੀ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ਉੱਨੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਐਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਨਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੱਖਾ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਗ਼ੁਸਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਮੁਜਾਹਰੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਏ। 1870-80 ਵਿਚ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੜੱਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਗਈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਤੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਭਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਵੀਂ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਹਕੂਮਤ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਅਨੰਦ ਮੋਹਨ ਬੋਸ ਤੇ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1876 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਸਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਕਦਰ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਰਾਇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ

ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਗ਼-ਮਾਲਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਜਲੂਸ ਕਢੇ। ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਖਾ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ।

ਯੂਵਕ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੈਠੇ। 1884 ਵਿਚ ਐਮ. ਵੀਰਾਰਾਘਵਚਾਰੀ, ਜੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਆ ਆਇਰ ਤੇ ਅਨੰਦ ਚਾਰਲੂ ਆਦਿ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਮਹਾਜਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਤਾ, ਕੇ. ਟੀ. ਤਲੇਗ, ਬਦਰ-ਉੱਦੀਨ ਤਾਇਬਜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 1885 ਵਿਚ ਬੰਬੇ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਸੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ।

ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਝੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਝਾ ਅਮਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਛੇੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭੇਦ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਝੇ ਮੰਚ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋ ਜੀ, ਜਸਟਸ ਰਾਨਾਡੇ, ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਤਾ, ਕੇ. ਟੀ. ਤਲੇਗ, ਰਹਿਮਤ-ਉੱਲਾ ਮੁਹੱਮਦ ਸਿਆਨੀ ਝਾਵੇਰੀ ਲਾਲ ਉਮਾ ਸ਼ੰਕਰ ਯਾਜਨੀਕ ਤੇ ਬਦਰਉੱਦੀਨ ਤਾਇਬਜੀ; ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਆ ਆਇਰ, ਐਸ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਆ ਆਇਰ ਤੇ ਅਨੰਦਾ ਚਾਰਲੂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ, ਅਨੰਦ ਮੋਹਨ ਬੋਸ, ਲਾਲ ਮੋਹਨ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਕਾਲੀਚਰਨ ਬੈਨਰਜੀ। ਦਸੰਬਰ 1883 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੇ ਬੰਬਈ ਵਾਲੇ ਧੜੇ ਨੇ ਏ. ਓ. ਹਯੂਮ ਨਾ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1885 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਡਬਲਯੂ. ਸੀ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

• ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਯੂਮ ਨੇ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸੱਦਾ ਏਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਕਾਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਿਰਸਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਕ ਸਹਿਜ ਭਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹਯੂਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ : "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਬਲਣ ਨੂੰ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨਿਕਾਸ ਲਭਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਬਾਲਾ ਸਤਾਹ ਦੇ ਵਿਚੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਕੇ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਿੱਟੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

ਪਰ ਹਯੂਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਯੂਮ ਦੇ ਭਾਗ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਸਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਲੜਦੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਯੂਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਹਰ ਲਗਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਹਯੂਮ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਸੇਫਟੀ ਵਲਵ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਰਚਾਉ ਯੰਤ੍ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। 1913 ਵਿਚ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਅਜਿਹਾ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਯਤਨ

ਕਰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਏਨੀ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਤੇ ਬਹਾਨਾ ਲਭ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 1885 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਯਤਨ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦਾ ਅਤੇ ਸਾਊਂ ਜਿਹਾ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੈ ਸੀ ਜਥੇਬੰਦ। ਇਸ ਨੇ ਆਏ ਸਾਲ ਸਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸੀ।

ਪਰ 1885 ਤੇ 1905 ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਾਸਟਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਲਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸਮਝਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਧ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧਨ ਤੇ ਮਾਰਗ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਿਤ। ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਰਾਸਟਰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾ ਰਖ ਕੇ ਰਾਸਟਰੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਹੀ ਕਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪਤਰਕਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਰਰ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ, ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ, ਹਿੰਦੂ, ਸ੍ਵਾਦੇਸ਼ ਮਿਤਰਨ, ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪਤਰਕਾ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ, ਮਰਾਠਾ, ਕੇਸਰੀ, ਇੰਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਬੰਬਈ ਤੋਂ; ਐਡਵੋਕੇਟ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਯੂ. ਪੀ. ਤੋਂ, ਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਅਖਬਾਰੇ ਆਮ, ਤੇ ਕੋਹੇਨੂਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਏਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨ

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਰਾਏ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ ਭਰ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਲੋਕ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋਕ ਰਾਏ ਹਰ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀਅਤਾ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਚੁੱਕਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤਵਾਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨਿਗੂਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੀ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਸਾਝੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਸਨ।

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪੜਚੋਲ

ਸਾਇਦ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਤਵ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਾਦ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪੜਚੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਦੇ

ਤਿੰਨਾਂ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਚਾ ਮਾਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਉਤੇ ਆਰਥਕ ਨਿਰਕਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੇ ਘਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦਸਿਆ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀ ਅਮ੍ਰੀਕਨ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮ੍ਰੀਕਨ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇਖ ਭਾਲ ਤਾਕਰਦੇ ਸਨ।” ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਧਾਵਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਕਰਨ ਉਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਾਂ, ਬਗੀਚਿਆਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕਤਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਕੜ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਏਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਭਾਰਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਖਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਪ੍ਰਸਾਸਨਕ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੁਝਾਉ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਉਦਯੋਗਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਮਹਿਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ, ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਆਰਥਕ ਰਖਸਾ ਤੇ ਗਰੰਟੀਆਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਲਵਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੈਂਕ ਬਾਹਰੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਪਾਤ ਤੇ ਖਾਣਾ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਦਯੋਗਕ ਵਿਕਾਸ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਕ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਗਿਆਨ ਇਕਤ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿੱਦਿਆ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਵੀ।

ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਗੋਦਾਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਗਣੇਸ਼ ਵਾਸੂਦੇਵ ਜੋਸ਼ੀ 1877 ਦੇ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਦੀ ਖਡੀ ਦੇ ਬੁਣੇ ਸਾਫ਼ ਵਸਤੂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਗਿਆ। 1896 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੁਕਿਆ।

1875 ਤੋਂ 1880 ਤੱਕ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਤੇ ਮਹਿਸੂਲ ਵਿਰੁਧ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1894 ਤੇ 1896 ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਕਰਾ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਦੇਸ਼ੀ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪੂਨਾ ਦੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ਕੇਸਰੀ ਨੇ 28 ਜਨਵਰੀ 1896 ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, "ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚਰਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਯੂਰਪੀ ਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।" ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਏ. ਪੀ. ਆਨੰਦਾ ਚਾਰਲੂ ਨੇ 1896 ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਿਸਦ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆ ਕਿਹਾ, "ਭਾਵੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਕਤੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਾੜ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਆਵਰਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਾੜ ਹੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।"

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਲੇ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿਲਵਾਣ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਅਰਧ-ਭੂਪਵਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਸਰਕਾਰ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਕੇ ਖਰਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਥੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਹਿ ਭਾਰ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਥੇ ਅਮੀਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸੀਆਂ, ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੂਣ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਖਰਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਲ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਭਾਰੀ ਖਰਚੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਖਣ ਨੇ ਆਸੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦੇਸੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਰੇਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਦੇਸੀ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾਂ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਦੇਸੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਪਾਰ ਤੇ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਉਂਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਕੋਲ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਹਥਿਆਰ 'ਨਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਸੀ-ਲਿਆ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵਜੋਂ ਜਾ ਬਰਤਾਨੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਅਸੈਨਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਪੇਨਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਨਿਕਾਸ ਵਿਦੇਸੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਦਿਸਦਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਕਾਸ ਵਲ ਇਸਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਅਸਲ ਸੋਮੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਲਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਕਾਸ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਲੁੱਟ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾਅਵਾ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰਖਸਾ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਵੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਾਂਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਭੈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਖਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੁਰਖਸਤ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸੁਰਖਸਤ ਤੇ ਭਲੀ ਭਾਤ ਸੁਰਖਸਤ ਹੈ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਨ ਸੁਰਖਸਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਖਾਦਾ ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਲ ਪ੍ਰਤੀ 30,000,000 ਜਾਂ 40,000,000 ਪੌਂਡ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜੀਵਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੁਰਖਸਤ ਨਹੀਂ। ਲੱਖਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਧ-ਭੋਜਨ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਕਾਲ, ਤੇ ਰੋਗ ਹੀ ਹੈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਸਾਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਖਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰੋ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕੀ ਜੋ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਖਾਦੇ ਤੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਧੱਫੇ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਸਾਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਤੱਤ ਮਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਅਣ ਤੱਕੇ ਸਾਤ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੇਤੀ। ਉਹ ਸਾਤ ਹੀ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਤ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਰਥਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਰਤਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਭੁੱਖ, ਪਛੜੇਪਨ ਤੇ ਅਰਧ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਏਨੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਨ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਏ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ

ਲਾਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਸੁਧਾਰ

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ੁਲਮ, ਵੱਢੀ ਤੇ ਨਿਕਾਰੇਪਨ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਖੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿਲਵਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਣਾ ਮੂੰਹੀਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਸਨ । ਇਖਲਾਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਰੁਚੀ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਰੁਤਬੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੀ ਸੀ — ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵੱਢੀ ਤੇ ਰਿਸਵਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਹੀ ਸੀ ।

ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਏਜੰਟਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਧੱਕਾ, ਵਧੀਕੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਵਡੇਰੀ ਸੁਰਖੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧੱਕੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦੇਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉੱਤੇ ਆ ਰਹੇ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਉਲਟੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਥੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਯੂਰਪੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਉਥੇ ਦੋਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਮਨਰਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਰਖ ਸਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਦੇ

ਗਵਾਂਢੀ ਮੁਲਕਾ ਵਿਰੁਧ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਧਾੜਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਮਾ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉਤੇ ਧਾਵੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਉਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਮੰਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰੋਗਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਮਲਾਇਆ, ਮੋਰੀਸ਼ੀਅਸ, ਫੀਜੀ, ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗਿਨੀ ਆਦਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭਾਤ ਭਾਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ ਜਾਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮ ਚੰਦ ਗਾਧੀ ਨੇ 1893 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜਾ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਾਗ਼-ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਤੇ ਖਾਣ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਲਗ ਪਗ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਟ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਏਥੇ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲਣ, ਛਾਪਣ, ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੱਕਾਂ ਵਲ ਪੂਰੇ ਤਾਣ ਨਾਲ ਖਿਚੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਖੰਡਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। 1870 ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਉਤੇ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਕਿ 1880 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਐਕਟ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਕਾਰੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੜਚੋਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਦੂਸ਼ਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ 1897 ਵਿਚ ਬੀ. ਜੀ. ਤਿਲਕ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਏਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, 18 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਭਰੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੂਨਾ ਦੇ ਦੋ ਨੇਤਾ, ਨਾਤੂ ਭਰਾ, ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਉਤੇ ਏਸ ਛਾਪੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਆਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਤਿਲਕ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਲੋਕ ਮਾਨੀਆ ਰਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਦੱਸ-ਨੰਬਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਹੋਣ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁੱਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਏਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਜ ਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਰੰਤ ਤੇ ਫੌਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ

ਮੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਡੇਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਸਥਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। 1861 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਕੋਂਸਲ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਪਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ 1888 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੂਣ ਕਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਚ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ "ਮੱਕਾਰ", "ਦੰਭੀ" ਤੇ "ਮਹਾਂ ਹੋਚ" ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਕਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਜਟ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸਾਸਨਕ ਅਮਲਾ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਐਕਟ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ 1892 ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਕੋਂਸਲ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਹਰੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਵੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਜਟ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਏਨੇ ਕੁ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉੜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਮਧ ਜਾ ਉਚੇਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਪਰ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਾਮੂਲੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੰਗ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਗੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ 1904 ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਗ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨੇ 1905 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦਿਆਂ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 1906 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਸਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਕੋ ਸੀ। ਫਰਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਰੋਧ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਵੀਂ, ਧੀਮੀ ਸਾਂਤਮਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਖਸ਼ਾ ਦੇਣਾ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕਤ੍ਰਤ ਤੇ ਬਝਵੀਂ ਲੋਕ ਰਾਇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਨਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਢੰਗ ਵਰਤੇ। ਉਹ ਸਮਾਗਮ ਕਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਬੌਧਕ ਪਧਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਉਹ ਦੈਨਿਕ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ। ਉੱਚੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਅੰਕੜੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਵਾਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ

1891 ਵਿਚ ਪੂਨਾ ਸਰਬਜਨਕ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦੋ ਸਤਰਾ ਉਤਰ ਆਉਣ ਉਤੇ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਅਸੰਤੁਸਟੀ ਪਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜਸਟਸ ਰਾਨਾਡੇ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :

ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਮਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਆਸ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।

ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ । ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਇਦ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੂਚਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਗਏ । 1889 ਵਿਚ ਨੈਸਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ । 1890 ਵਿਚ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 'ਇੰਡੀਆ' ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਕਢਿਆ । ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਡਾ ਭਾਗ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ।

ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਏਨੇ ਸੂਖਮ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਜਿਹੜੀ ਬੋਝੀ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਵੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ । ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਘਾਟ ਵੀ ਸੀ । ਉਹ ਪੈਸੇ ਵਲੋਂ ਸਦਾ ਟੁਟੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਵਪਾਰੀ, ਉਦਯੋਗਕ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਦਿ ਅਮੀਰ ਭਾਰਤੀ ਏਸ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਤ ਲਈ ਹਾਲੀਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ

ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਉਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਇਹ ਘਾਟ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀਓ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਮੂਹ ਦਾ ਭਾਗ

ਮੁੱਢਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੂਲ ਨੁਕਸ ਇਸ ਦਾ ਤੰਗ ਸਮਾਜਕ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਬ ਪਿਆਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤਬਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਵਕੀਲ, ਡਾਕਟਰ, ਪਤਰਕਾਰ, ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਕੁਝ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਭੌਂ-ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਆਚਾਰ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਰੁਧ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਅਨਗਿਣਤ ਹਨ ਤੇ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।" ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭੁਲ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂਪਨ ਵਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾ ਫੜ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਹਾਰਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਥੇਬੰਦ ਸਮੂਹਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪੱਧਰਾਂ

ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਟੁਕੜੇ, ਧੜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਅਰਥ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕੁਦਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਾਝ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕੁਦਵਾਣ ਦੀ ਥਾ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਢਿਲੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਆਪ ਕੁਲਹਾੜਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਅਥਾਹ ਸਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਕਾਗਰਸ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।" ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਨੇਤਾ ਪਹਿਲੇ ਸਹਿਜ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸਮੂਹਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਰੰਗ ਸਮਾਜਕ ਆਧਾਰ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੁਕਸ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀਓ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅਕਸਰ ਮੁੱਢਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1878 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕਢਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਡਫਰਨ ਨੇ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹਯੂਮ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ *ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਬਤਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮੰਚ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਸਿਆਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਚੇ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਕਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਇਕੱਠ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

* ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ, ਪਰ ਗ਼ਲਤ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਡਫਰਿਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲ ਲਾਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹੁਣ ਤਕ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਡਫਰਿਨ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਸੱਚਾਈ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਮੁਖੋਟਾ ਚੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਜਾਰਜ ਹੈਮਿਲਟਨ ਵਲੋਂ 1900 ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਰੋਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ: "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ; ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।" ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ 1886 ਵਿਚ ਡਫ਼ਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਕਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਾਂ।"

ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ 'ਬੇਵਫ਼ਾ ਬਾਬੂ', 'ਬਾਗ਼ੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਅਤੇ 'ਹਿੰਸਕ ਗੁੰਡੇ' ਆਖਣ ਲੱਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 'ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਭੱਠੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ 'ਪਦਵੀ-ਹੀਣ ਬੁੜ-ਬੁੜੀਆਂ' ਤੇ 'ਅਸਫਲ ਵਕੀਲਾਂ' ਦਾ। 1888 ਵਿਚ ਡਫ਼ਰਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਭਰੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਦ ਇਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਜਮਾਤ ਦੱਸਿਆ। ਜਾਰਜ ਹੈਮਿਲਟਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ "ਬਾਗ਼ੀ ਤੇ ਦੋਗਲੇ" ਕਿਹਾ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਵਲੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਉਹ ਏਨਾ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਗਾਲੀਆਂ ਕੱਢਣ ਉਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ। "ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਅਗਾਹਵਧੂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਉਸ ਅਕਲ ਤੇ ਸਮਝ ਉਤੇ ਵੀ ਪਰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤ ਉਸ ਕੋਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਸੀ।" 1900 ਵਿਚ ਕਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਨਿਘਾਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਾਈ ਮੌਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 'ਗੰਦੀ ਵਸਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਤੇ ਰੂਸੀ ਸੋਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਾਇਆ।

ਵਧ ਰਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ "ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ" ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਧਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਏਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ

ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਜਾਰਜ ਹੈਮਿਲਟਨ ਨੇ 1897 ਵਿਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਐਲਗਿਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ : "ਦੇਸੀ ਨਸਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਧ ਰਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪੱਖੀ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਧਾਰਮਕ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ 1857 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮਧ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਸੀ ਉਥੇ 1870 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਦਾ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਇਸਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਊ ਰਖਸ਼ਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕਿੰਬਰਲੇ ਨੇ 25 ਅਗਸਤ 1893 ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲੈਂਸਡਾਉਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਉੱਕੀ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਇਕਤ੍ਰਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਵੰਡੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਅੰਤਰਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਕਾਰ, ਪ੍ਰਾਂਤ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਾਤ-ਜਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਧੜੇ ਧੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੁੱਟ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਰਾ ਧੀਰੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1870-90 ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਣੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ' ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਹੋਏ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਲ ਦੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂਆਂ ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਜਸਟਸ ਰਾਨਾਡੇ, ਗੋਖਲੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਤੇ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਜਿਹੇ ਅਗਰਗਾਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1905 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾੜਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ।

ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਲਾਰ ਨੀਤੀ

ਵੀ ਅਪਣਾਈ — ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੇ-ਹਿਸਾਬ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਅੰਤ ਰਿਆਇਤਾ ਦੇਣੀਆਂ। ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਲਈ ਉਪਰਲੀ ਉਮਰ ਵਧਾਈ ਗਈ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਕੇ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਸਥਾਨਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 1892 ਵਾਲਾ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੋਰ੍ਹੋ-ਦਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਐਲਗਿਨ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ 1898 ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਚਲੇਗੀ।" ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। 1898 ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਤੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਗਰਗਾਮੀ ਗੁਣ ਖੋਹਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। 1899 ਵਿਚ ਜਾਰਜ ਹੈਮਿਲਟਨ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੇਪੇਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਤੇ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ — ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਾਂ 1903 ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਉਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਖਣ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਾਈ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਮਦਦ ਹੋਣ ਲਗੀ — ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਿਖਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੇ ਲੈ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਸਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਲ ਤੱਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਭੈਅ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲ-ਅੰਕਣ

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾ ਲਈ ਉਹ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ : "ਕੋਈ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲਈ ਨਿਪੁੰਸਕ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰੋਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਥਰ ਪਏ।" ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਤੇ ਦਬਾਊ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫੈਲ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਵੀ ਲਿਆ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਾਲੀ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਤੋਰੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚਿਤਵਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕ-ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਮੁੱਢਲੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਫਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਭੁੱਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਰਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਨੇਜਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਤੇ ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਅਤੇ 1905 ਤਕ ਉਹ ਉਂਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਤੱਕੀਏ

ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਭੈੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਅਨੇਕ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਯਤਨ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਡੇਰੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਸਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਮੁੜਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਡੇਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਧ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਵਸੀਨਕ ਹਨ, ਭਾਰਤ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਝੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਝੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤਾ ਇਹੀਓਂ ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਏਕ ਰਾਜ ਦੇ ਹੀ ਯੋਗ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਆਰਥਕ ਮਸਲੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਚ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ — ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਸ਼ਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋਵੇ ਜਾ ਘਟੇ ਘਟ ਇਸ ਦੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੋਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਸੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਇਸ ਦੀ ਇਖਲਾਕੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਇਖਲਾਕੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਧੁਰ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ

ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਧੋ ਛਡਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਸ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਫੈਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਸਮੂਹਕ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੱਢਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਅੰਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ 12 ਜਨਵਰੀ, 1905 ਨੂੰ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਡੀ. ਈ. ਵਾਚਾ ਨੂੰ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਸਤ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਮਨ ਨਾਲ ਆਵੇ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਅਹਿੰਸਕ ਹੋਣਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗਾ।

1858 ਤੋਂ 1905 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ-ਕਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬੀਜ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਬੀਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬੀਜ ਨੂੰ ਬੋਝੂ-ਚਿਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਣ-ਵਿਆਖੇ ਹੱਕਾਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਅਰਥ-ਹੀਣ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਓਪਰਾ ਬੀਜਣ ਨਾਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਰਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਭੇਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਰਖ ਕੇ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਾਝੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੁਆਲੇ ਇਕਤੁਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਮ

ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ । ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਆਗੂ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੇ ਉਸਰੇਈਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਉਸ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਵੰਗਾਰੂ ਹੋਣਗੀਆਂ । ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹੀਓ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ । ਸਾਡੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਏਨੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਥਾ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪਿਆ ਇਹ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀਏ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਜਿੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੀਆਂ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ, ਏਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੌਖੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪੂਰਨੇ ਪਾਉਣੇ ਹਨ ।

3. ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਅਸਫਲ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਸੀ।

ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਉੱਨਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਵਕਾਲਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਦਮੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 1903 ਤੱਕ ਕੇਵਲ 16 ਹਜ਼ਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ 75 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਕਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਬੜੇ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੇਕਾਰਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫੇਲ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਏਧਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਨਾ ਓਧਰ ਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸੀ।

ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਤਕ ਵੀ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁਧਾਰਾ ਲਈ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਪਹਿਲਾ ਵਾਗ ਸਤਿਕਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਰਹੇ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਹੋ ਕੇ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ

ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਨ। ਇਹ ਨੇਤਾ ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ, ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਰਤੀ ਕਿਰਸਾਣ ਹੀ ਸਨ।

ਮੁੱਢਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੀਡਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਨਰਾਇਣ ਬੋਸ ਤੇ ਬੰਕਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਿਪਲੁੰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੰਕਮ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗੀਤ ਵੰਦੇ ਮਾਤ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਪਰਜਾ ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਣ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਸੀ। ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੂਬ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਪ ਨਾਉਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਹੈ; ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੱਜ ਦਿਓ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪਾਪ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮੌਤ ਹੈ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ੀਰਕ, ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿਓ; ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।”

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਪਹਿਲਾ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। “ਹੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ!” ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, “ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਭੂਤ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਵੇਗੀ।” ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੇ ਭੂਖੇ ਭਗਤ ਨਾ ਕੀਜੇ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਧਰਮ ਕੋਲੋਂ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 1868 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਣ ਨੇ

ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਚਿਣਗ ਮਘਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਪਾਨ ਨੇ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚੂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ 40 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਲਿਆ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਟਲੀ ਦੀ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੀ 1905 ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਿਆਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਈ ਰਖਣ।

ਆਇਰਲੈਂਡ, ਰੂਸ, ਮਿਸਰ, ਤੁਰਕੀ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਰਕਢ ਨੇਤਾ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕਮਾਨੀਆ ਤਿਲਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਤਿਲਕ ਦਾ ਜਨਮ 1866 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਬਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸੀ। ਸੀ. ਜੀ. ਅਗਰਕਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਪੱਤਰ ਕਢੇ, ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਮਾਰਾਥਾ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 'ਕੇਸਰੀ'।

1889 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਕੇਸਰੀ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਿਚ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇ ਬੋਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅ-ਸੁਆਰਥੀ, ਨਿਡਰ, ਖੁਦਦਾਰ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਈ ਗਣੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਚ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਤਿਲਕ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ, ਫਸਲ ਮਰੀ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮਾਮਲੇ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣ

ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ । ਜਦੋਂ ਵਾਇਸਰਾਇ ਐਲਗਿਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਕਪੜੇ ਉਤੇ ਕਰ ਲਾਏ ਤਾਂ ਰਿਲਕ ਨੇ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1897 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਫਰਤ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਝੁਕਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ 18 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ । ਉਸ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਕਈ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋਤ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਉਹ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਲੋਕਮਾਨੀਆ ਤਿਲਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ, ਐਰੋਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਵੀ ਇਸ ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿਰਕਢ ਨੇਤਾ ਸਨ । ਉਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ੂਲਾ ਤਿਆਗਣ ਵਾਸਤੇ ਖੁਦ ਲੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਦੁਖ ਛੋਟਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਹੋਸਲੇ, ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ । ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਭਰਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਿਸੇ “ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਰਕਾਰ” ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ । ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਕਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਲੜਨ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ । ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਕ ਅਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ।

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ

ਜਦੋਂ ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਤਿਵਾਦ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਬਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸ੍ਵੈ-ਸਾਸਨ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਮੰਤਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਨਾ ਬੱਲੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹਟਾਉਣ, ਫੀਸਾਂ ਵਧਾਉਣ, ਸੈਨੇਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਸਮਾਂ ਘਟਾਉਣ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਭਾਗ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਘਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫੀਸਾਂ ਵਧਣ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਲਈ ਕਲਰਕੀ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਿਲ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇੰਡੀਅਨ ਅਫਸ਼ੀਅਲ ਸੀਕਰਿਟਸ (ਸਰਕਾਰੀ ਭੇਦ) ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮੁੰਹਜ਼ੋਰ ਭਾਰਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਿਟਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਛਾਪੇਖਾਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ, ਤਿਬਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਭਾਰਤੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਘਟਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਮਾਰੀ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਵੰਡ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾੜਨਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੋਖ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆ ਵੜੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ “ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ” ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ “ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਦੇਣ” ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਖ਼ਰ ਗੰਜ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦਪੁਰ ਜਿਹੜੇ ਅਤਿ-ਵਦੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਵੰਡ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਹਾ। ਦੋ ਸੁਝਾਓ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਜਾ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਦੇ

ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਵੰਡੇ ਬਿਨਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉੜੀਆ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਵੱਸੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਕਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਸੁਝਾਓ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆਂ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸੁਝਾਓ ਕਹਿ ਕੇ ਸੁੱਟ ਛਡਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਵੰਡ ਦੀ ਲੋੜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਝੁਕਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਤਰੇ ਦੀ ਝੰਡੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਫਰਵਰੀ 1904 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤੀਰਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁਲ 15 ਜਿਲੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਪੰਜ ਕਰੋੜ ਚਾਲ੍ਹੀ ਲੱਖ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਿਸਲੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: “ਸੰਯੁਕਤ ਬੰਗਾਲ ਇਕ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਗਾਲ ਏਧਰ ਓਧਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ... ਸਾਡਾ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਝਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨੀ, “ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੰਤਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ।” ਪਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਦਬੀਰਾਂ ਹੋਚ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਵਕੀਲ, ਵਪਾਰੀ, ਸਹਿਰੀਏ ਗ਼ਰੀਬ, ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ-ਭਾਵੀ ਤੇ ਖੁਦਦਾਰ ਵਸੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵੰਡ ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ

ਜੁਲਾਈ 1905 ਵਿਚ ਕਰਜਨ ਨੇ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਣਗੀ ਲੈ ਕੇ ਵੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਏਕੇ ਨੂੰ ਉਹ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਵੰਡ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਵਰਗੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ, ਅਸਵਣੀ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤਾ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਘੋਸ ਵਰਗੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੁੱਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਜਾਗ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਟਾਉਨ ਹਾਲ, ਕਲਕੱਤਾ, ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੇ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ। 7 ਅਗਸਤ, 1905 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 16 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵੰਡ ਨੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਤਮ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਮ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤ ਰਖੇ। ਉਹ ਵੰਦੇਮਾਤ੍ਰਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰਖੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਾਖੀ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਭਰੋਪਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ।

ਰਾਬਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਦੇ ਸੁਦੇਸੀ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਤਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਜਾਗ ਲਾਇਆ। ਗੀਤ ਦੀ ਹਰ ਲੈਅ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਆਹ ਭਰਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਵਸੋਂ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਖ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਬਰੀਸਾਲ ਤੇ ਮੈਮਨਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਬਨਾਰਸ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕੋਝੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ — ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਦੀ, ਆਪਣੀ 'ਉਚੇਰੀ ਸਿਆਣਪ' ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਠੱਪਣ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲੋਂ ਹਾਕਮਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਦੀ।"

ਸੁਦੇਸੀ ਤੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਹੜੀ 1905 ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮ੍ਰੀਕਨਾ, ਚੀਨੀਆਂ ਤੇ ਆਇਰਸ਼ਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਦੇਸੀ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰਥਕ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇ ਵਰਤਣਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਗੋਪਾਲ ਰਾਓ ਦੇਸਮੁੱਖ, ਜੀ. ਵੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਐਮ. ਜੀ. ਰਾਨਾਡੇ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਨਾਰਾਇਣ, ਬੋਸ, ਨਾਥਾ ਗੋਪਾਲ ਮਿਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1870-80 ਵਿਚ ਭੋਲਾਨਾਥ ਚੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਆਰਥਕ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਿਲਕ ਨੇ 1896 ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਬਾਈਕਾਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸੁਦੇਸੀ ਤੇ ਬਾਈਕਾਟ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਇਕਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਵੰਡ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਮਿਲੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਉਤਸਾਹ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾੜਾ ਵੀ ਚੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਸਨ ਪਰ ਬਾਈਕਾਟ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਗੋਖਲੇ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ "ਬਦਲੇ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ" ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਓਲਟ ਸੁਭੇਦਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਤੁਰੰਤ ਅੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਵੰਡ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੋਝੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤਿਲਕ, ਪਾਲ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲਾਭ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਲਈ ਆਰਥਕ ਦਬਾਓ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਸ੍ਵੈ-ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅੰਤਰ ਮਿਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੰਡ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਏਧਰ ਓਧਰ ਵਿਖਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਦਿਲ ਸਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਿਆ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਤਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦੇ। ਇਸ ਨੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਬੋਲਣ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਲੜਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਣ, ਡਰ ਤਿਆਗਣ, ਹਕੂਮਤ-ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ, ਪੁਲਸ ਦਾ ਡੰਡਾ ਸਹਿਣ, ਕੈਦ ਕਟਣ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਲ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਿਆ।

ਬਨਾਰਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਖ਼ੁਬ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸੁਦੇਸ਼ ਲਹਿਰ ਤੇ ਬਾਈਕਾਟ ਅਪਨਾਣ

ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਦੇਸੀ, ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸ੍ਰੇ-ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਸੁਦੇਸੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੂਕੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉਤੇ ਧਰਨੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੁਦੇਸੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਬਿਸਕੁਟ-ਖਤਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੀਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ, ਧੌਬੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਨਾ ਧੋਣ ਦੀ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਿਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ।

ਦੱਖਣ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਸੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਗਾਹ ਮਾਰੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਨੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪਾਣੀ ਛੇਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਰੀਸਾਲ ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੂਣ ਤੇ ਕਪੜਾ ਚੁਕਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ — ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਸੁਦੇਸੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ; ਮਾਚਸ, ਸਾਬਣ, ਬਰਤਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਏ। ਆਚਾਰੀਆ ਪੀ. ਸੀ. ਰਾਇ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਕੈਮੀਕਲ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਸੁਦੇਸੀ ਸਟੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਟਾਟਾ ਆਇਰਨ ਐਂਡ ਸਟੀਲ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਦੇਸੀ ਬੈਂਕ ਤੇ

ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਫ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੁਦੇਸੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਰਾਬਿੰਦਰਾਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਰਜਨੀ ਕਾਤ ਸੈਨ, ਮੁਕੰਦਾ ਦਾਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਵੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਦੇਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਟੁਕੜੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਤਿਲਕ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਸੁਦੇਸੀ ਲਹਿਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਜਲਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੁਦੇਸੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਿੱਲ-ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਉਤੇ ਧੋਤੀਆਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸੁਦੇਸੀ ਵੀਵਿੰਗ (ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦੀ) ਕੰਪਨੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਵਿਦੇਸੀ ਚੀਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਚੀਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਮਿਠਾਈਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਹਰਦਵਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਕਾਗੜਾ ਤੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਦੇਸੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਸਈਅਦ ਹੈਦਰ ਰਿਜ਼ਾ ਸੀ। ਚਿਦਾਮਬਰਮ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਉਤੇ ਟਯੂਟੀਕਾਰਨ ਵਿਖੇ ਸਟੀਮ ਨੈਵੀਗੇਸ਼ਨ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਸੁਦੇਸੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਵਿਦੱਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ 'ਡਾਨ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ

1898 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਗ਼ੈਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਘੋਟਾ ਲਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਸੋਚ ਵੀ।

ਰਾਬਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਾਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਠੀਕ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਰਜਨ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਜ਼ ਐਕਟ ਅਤੇ ਕਾਰਲਾਈਲ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜਿਲਾ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। 1906 ਨੂੰ ਔਰੋਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਬੱਲੇ ਬੰਗਾਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਏਸ ਗੱਲ ਵਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਥੇ ਅਜਿਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਵਧ ਫੁਲ ਸਕਦੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਾਤਕ ਬੋਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਟੈਕਨੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜੀਫ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਾਪਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਦਰਜਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਤਮਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ਵਣੀ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤਾ ਬਰੀਸਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਮਸ਼ੁਦਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੇ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ, ਦਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਉਤੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। "ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੈ", 'ਕੇਸਰੀ' ਪਤ੍ਰਕਾ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤਣਾ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਟਹਿਣੀਆਂ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਭੇ ਬਾਈਕਾਟ।" ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹੀ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੰਡ-ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਨਗਰ-ਪਾਲਕਾਵਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵੀ ਨਾਤਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਬਰਤਾਨਵੀ ਇਜ਼ਤ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ 'ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਣਜ ਦੇ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਓ ਦਾ ਜਥੇਬੰਦ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ।

ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੈਂਤੜੇ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਹਾਂ, ਜੇ ਕਦੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਾਮਲਾ-ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਈ ਜਾਦੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚੰਪਾਰਨ ਦੇ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਆਸਾਮ ਤੇ ਮੈਮਨਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿਲ ਜੁਲ ਹੋਈ। ਬਰੀਸਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਸਵਣੀ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਤੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲਵੇ, ਕਲਾਈਵ ਜੂਟ ਮਿਲਜ਼ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਨਾ ਬਚ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਕੱਲਕਤੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਿਦਾਬਰਮ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਟੀਊਟੀਕੋਰਨ ਕੋਰਲ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਉਤੇ ਪਿਆ। 'ਸੰਧਿਆ', 'ਜੁਗਾਂਤਰ', 'ਕੇਸਰੀ', 'ਪੰਜਾਬੀ' ਆਦਿ ਅਗਰਗਾਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਜਵਾਨ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਦੰਗੇ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਕਲਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ

ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਵਲੰਟੀਅਰ (ਸ੍ਵੈ-ਸੇਵਾ) ਗਰੁਪ ਨਿੱਤਰ ਆਏ। ਪੀਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਤੇ ਲਾਲ ਕੁੜਤੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਮਾਤ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ, ਦੇਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ, ਧਰਨੇ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਸੁਦੇਸੀ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ, ਗ੍ਰਾਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਜੀਫ਼ੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਮਾਨੇ ਹੁੰਦੇ, ਸਕੂਲੋਂ ਕਢੇ ਜਾਦੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟੇ ਜਾਦੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਕਿੰਗਸਫੋਰਡ ਨੇ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਰ ਅਮਰਾਵਤੀ ਤੇ ਕੋਲ੍ਹਾਪੁਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀਓਂ ਬੀਤੀ। ਦਬਾਓ ਤੋਂ ਗੁੱਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਮਲਾ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼।

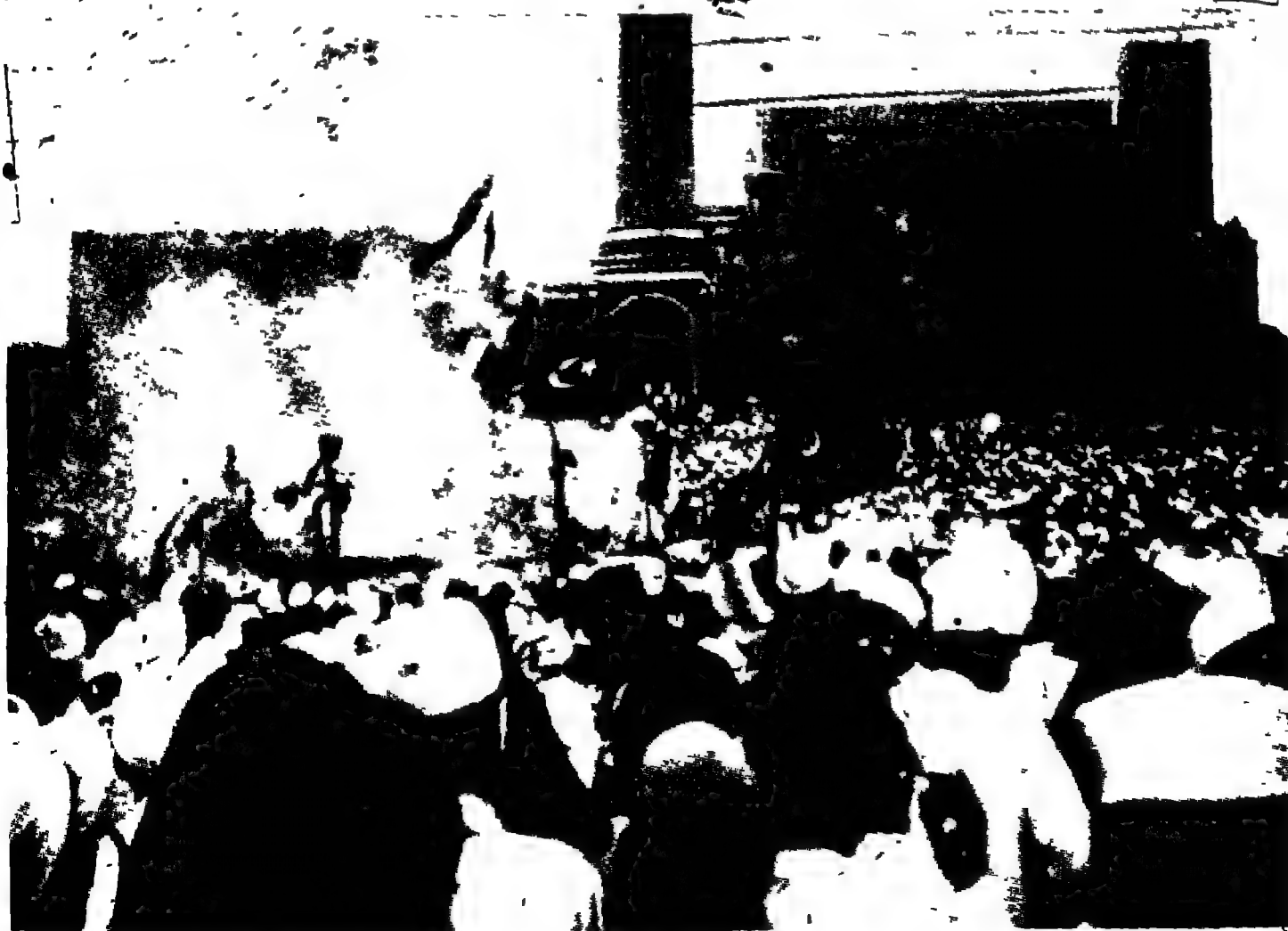
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੂਬ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਮੁਸਲਮ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪਰਦਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਲੂਸਾਂ ਤੇ ਧਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ। ਪਟਨਾ ਦਾ ਲਿਆਕਤ ਹੁਸੈਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸੇ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜੋਸੀਲੇ ਸੂਚੀ-ਪਤ੍ਰ ਕਢੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅਬਦੁਲ ਰਸੂਲ ਨੇ ਬਰੀਸਾਲ ਕਾਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸਫਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਵਕੀਲ ਅਬਦੁਲ ਹਲੀਮ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਸੁਦੇਸੀ ਉਦਯੋਗ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਤਿਵਾਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜੌਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ, ਅਸਵਣੀ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਉਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਰੀਸਾਲ ਕਾਗਰਸ ਉਤੇ ਵਧੀਕੀ ਨੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1906 ਦੀ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਗਰਸ ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ

1921 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀਆ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਪਰੇਡ ਕਰ ਰਹੇ ਐਨ. ਸੀ. ਓ. ਵਲੰਟੀਅਰਜ਼

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਬਲਦੀ ਲੋਹੜੀ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੇਰਾਘਵਾਚਾਰੀਅਰ

ਐਮ. ਏ. ਅਨਸਾਰੀ

ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ

ਸ਼ੀ. ਆਰ. ਦਾਸ

ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ

ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ

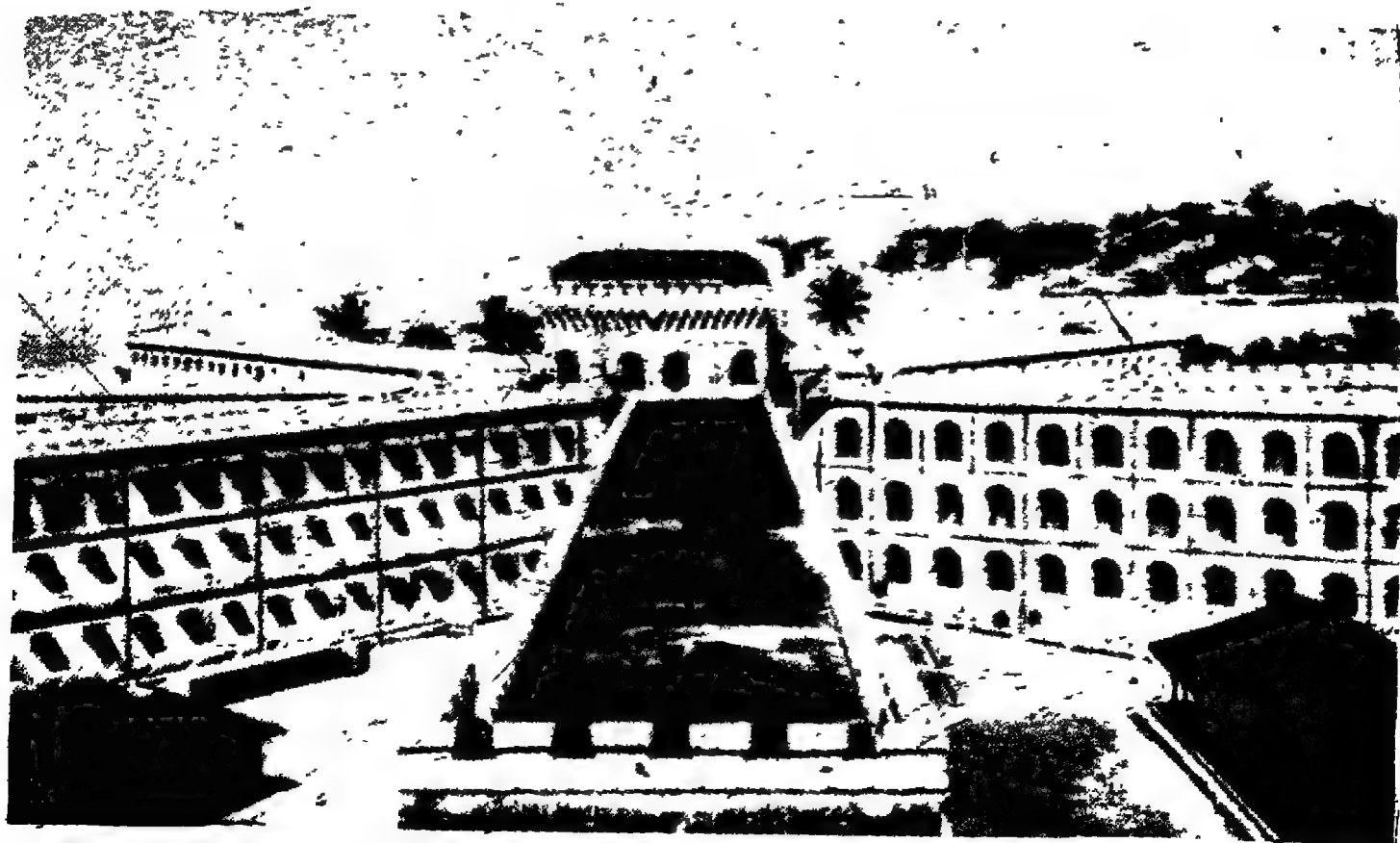

ਸੁਚੱਯਾ ਸੇਨ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਫੈਰਟ ਬਲੇਅਰ ਦੀ (ਕਾਲਕੋਠੜੀ) ਕੈਦ

ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੰਤਵ “ਯੂਨਾਈਟਡ ਕਿੰਗਡਮ ਜਾ ਦੂਜੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਰਗਾ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਛੱਡੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲੇ ਅਤੇ ‘ਸੰਧਿਆ’ ਤੇ ‘ਬੰਦੋਬਸਤੀ’ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ ਥੱਲੇ ਚਲਾਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ। ਅੱਗ ਉਗਲਦੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ‘ਸੰਧਿਆ’ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬ੍ਰਹਮਾਬੰਸ਼ ਉਪਾਧਿਆ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਕੈਦ ਸੀ। ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਿਲਕ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਪੂਨਾ ਤੋਂ ਸੂਰਤ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਟੱਕਰ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਤੇ ਨੇ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਰਤ ਕਾਂਗਰਸ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ।

ਤਿਲਕ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰੂਸੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਟੱਕਰ ਦਾ ਵਚਨ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਸੀ ਇਹ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬੰਬਾ ਦੇ ਹਮਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਿਕਤਲਾ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੋਇਆ। ਤਿਲਕ ਨੇ ‘ਕੇਸਰੀ’ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। “ਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰੂਸੀਵਾਦੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਸੀ ਢੰਗ ਆਪਨਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।” ਇਸ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਲਈ ਮਾਂਡਲੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ‘ਕਾਲ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰਾਜਪਤੀ ਨੂੰ 19 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੌ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤਾਮਿਲਨਾਦ ਦੇ ਚਿਦਾਮਬਰਮ ਪਿੱਲੇ ਅਤੇ ਆਧਰਾ ਦੇ ਹਰੀਸ਼ਰਵਤੋਮ ਰਾਓ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਖਣ ਲੱਗੀ, ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪਾਡੀਚਰੀ ਤੁਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਕਾਰਜ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਲਹਿਰ ਲਗ ਪਗ ਸਮਾਪਤ ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਡ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਉਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ,

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਡੰਡਿਆਂ, ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ੍ਰੇਣੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਯੁਵਕ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ। ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਣ, ਜਿਹੜੇ ਵਸੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸਨ, ਹਾਲੀ ਵੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੂਹਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਮੂਹਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸਹੀ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਚੁੱਪ-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰੂਪ ਲਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹਾਲੀ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਜਾਂ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਿਲਕ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਹਾਲੀ ਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਂਝ ਵੀ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਏਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਈ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅੱਖੋਂ ਉਚਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਰਣਬੀਰ ਯਤਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਛਾਲ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉੱਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰੰਗਤ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਘਟੀਆ ਫ਼ਸਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਰੁਕ ਸਕੀ। ਸਰਕਾਰ ਉਲਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੇਤਾਬ ਯੁਵਕਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਤਿਲਕ ਨੇ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਵਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜੋਤ ਜਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤ੍ਰਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸੀ। 1897 ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਨਾ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੱਪੇਕਰ

ਨੇ ਦੋ ਬਦਨਾਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ, ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਬੰਬ ਤੇ ਪਸਤੌਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਧੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਬਰਸਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ 22 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1906, ਨੂੰ 'ਜੁਗਾਂਤ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ; "ਹੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ 30 ਕਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 60 ਕਰੋੜ ਹੱਥ ਇਸ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਧੱਕੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਧੱਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਮਿਲਵਰਤਣ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਇਰਸ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਨਾਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਧੀਕੀ ਵਾਲੇ ਅਮਲਾ ਕਾਰਨ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਭਰਤੀ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਛੁਪ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਕਈ ਗੁਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਹੇਠ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਢਾਕਾ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ੀਲਾਨ ਸੰਮਿਤੀ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਜੁਗਾਂਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਸਾਵਾਰਕਰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਮਿੱਤਰ ਮੇਲਾ ਸਭ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਡੀ. ਸਾਵਰਕਰ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਗਣੇਸ਼ ਨੇ ਅਭਿਨਾਵ ਭਾਰਤ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ।

ਖ਼ੁਦੀਰਾਮ ਬੋਸ ਤੇ ਪ੍ਰਾਫੁੱਲਾ ਚਾਕੀ ਨੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਕਿੰਗਸਫੋਰਡ ਦੀ ਜਾਨ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਇਸ ਬੰਬ ਨਾਲ ਦੋ ਮਾਸੂਮ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ

ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਖੁਦੀ ਰਾਮ ਤਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪਰਫੁੱਲਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਅਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਅਲੀਪੁਰ ਵਿਚ ਔਰੋਬਿੰਦੋ ਉਤੇ ਸਾਜਸ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰੋਬਿੰਦੋ ਦਾ ਭਰਾ ਬਾਰਿਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਤੁਹਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੇਲ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਅਦੇ ਮੁਆਫ਼ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਖੋਜ ਤਫ਼ਤੀਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਔਰੋਬਿੰਦੋ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਬਾਰਿਨ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਤੇ ਸਖਤ ਕੈਦ। ਖੁਦੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਤਯਨ ਬਾਸੂ ਤੇ ਕਨਾਈ ਦੱਤਾ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਅਦੇ ਮੁਆਫ਼ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਪੂਨਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਜਿਲਾ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਜੈਕਸਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਸਮੇਂ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਐਮ. ਐਲ. ਦੀਗਰਾ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਰਜਨ ਵਿੱਲੇ ਨੂੰ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਓ ਤੇ ਫਾਂਸੀਆ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਕਤਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। "ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਸਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ" ਉਸ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ "ਉਹ ਹੈ ਮਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ — ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਰ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ।"

ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਦੇ ਭਾਸਣਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚਿੰਦਾਬਰਮ ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਟਯੂਟੀਕਾਰਨ ਤੇ ਟਿੱਨੇਵੈੱਲੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੁੱਲੜ ਮਚਾਉਂਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ। ਐਸੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਟਿੱਨੇਵੈੱਲੀ ਦੀ ਭੀੜ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਈ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਵਾਚੀ ਆਇਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਆਇਰ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲਭਿਆ ਤਾਂ ਵਾਚੀ ਆਇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੈਂਦੇ ਕਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ

ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਂ-ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਵਗਾਰ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ 50ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦਾ ਚਲਾਣ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਆ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਤੇ ਸਈਅਦ ਹੈਦਰ ਰਿਜ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਠੰਢਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲਿੰਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਇਕ ਬੰਬ 23 ਦਸੰਬਰ, 1912, ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਉਤੇ ਉਦੋਂ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਦਬਾਓ-ਤੇ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸਬਿਹਾਰੀ ਨੇ 'ਜੁਗਾਤਰ' ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਜਿਹੜੇ 'ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ' ਪੇਂਫਲੇਟ ਕਢੇ ਸਨ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ।

ਕੁਝ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਮ ਜੀ ਕ੍ਰਿਸਨ ਵਰਮਾ, ਵੀ. ਡੀ ਸਾਵਰਕਰ ਤੇ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਲੰਡਨ ਗਏ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮਾਦਾਮ ਕਾਮਾ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੋਢੀ ਸਨ।

ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਡ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਲੇਰ ਅਮਲਾ, ਨਿਡਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਠੰਢੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਸਦਾ ਤਾਜ਼ਾ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਇਕ ਦਿਨ ਅਸਫਲ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ, ਜਿਹੜਾ ਏਸ ਵੇਲੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਸਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਟ ਹੱਟ ਕੇ ਲਾਏ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼, ਕਰੜੀਆ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਤੌੜ ਝੰਡਿਆ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ (ਜੁਰਮ ਭੜਕਾਉ) ਐਕਟ, ਕਰਿਮੀਨਲ ਲਾਅ ਅਮੈਂਡਮੈਂਟ (ਫੌਜਦਾਰੀ ਸੋਧ) ਐਕਟ, ਐਕਸਪਲੋਸਿਵ ਸਬਸਟੈਂਸ (ਵਿਸਫੋਟ ਸਮਿਗਰੀ) ਐਕਟ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪ੍ਰੈਸ ਐਕਟ ਨੇ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੂੰਹਦੇ ਹੱਕ ਵੀ ਖੋਹ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਲਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਝੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤ੍ਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਜਿੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ — ਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਝਕਦੇ ਝਕਦੇ।

ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬੇ-ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦੇਸ ਸਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

ਮਿੰਟੋ-ਮਾਰਲੇ ਸੁਧਾਰ

ਰਣਬੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਘੜੀ ਦੀ ਘੜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਬਾਓ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਰਜਨ ਦੇ ਜਾਂਨਸੀਨ ਵਾਇਸਰਾਇ ਮਿੰਟੋ ਨੇ "ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ" ਦੀ ਚਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਗ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਉਸ ਨੂੰ 1 ਅਕਤੂਬਰ 1905 ਨੂੰ ਸਿਮਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚੋਣਾ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ 1909 ਵਿਚ ਮਿੰਟੋ-ਮਾਰਲੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਤਮ

ਰੂਪ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ।

ਵਾਅਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪਰਿਸਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾ ਆਇਆ । ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ । 60 ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 27 ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਤੇ ਚੁਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ । ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰ ਸਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਸਨ । ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਿਸਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ : (1) ਆਮ, ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ, (2) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਅਤੇ (3) ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਕਾਮਰਸ ਚੈਂਬਰਾਂ (ਵਣਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ) ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ । ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਭੋ-ਮਾਲਕ, ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੀ ਸਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਨ । ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤ-ਦਾਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਤ ਕਹਿ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਰਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

ਪਰਿਸਦਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵੀ ਸੀਮਤ ਸਨ । ਜਿਸ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹੀਓ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਖੰਡ, ਜਿਵੇਂ ਸੈਨਾ ਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਹਿਸ ਤੇ ਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈ ਸਕਦੇ । ਬਜਟ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਤੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਬਜਟ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਮਾਰਲੇ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਠਗੇ ਗਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਵਾਸੇ ਹੱਕ, ਸੀਮਤ ਮੱਤ-ਦਾਨ, ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ, ਬਹਿਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੀਮਤੀ ਅਤੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਸੀਮਤ ਹੱਕਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ

ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ ਭਾਡਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਿਪੁੰਸਕ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ, ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਘੋਲੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਉਤੇ ਰੋਸ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਵ ਦੀ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਰਾਸ਼ਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ 1911 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਬੰਗਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਵੰਡ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜੇ ਬੰਗਾਲੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਮ ਅਸਾਂਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰੈਸ ਐਕਟ (1910) ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਿਮੀਨਲ ਲਾਅ (ਫੌਜਦਾਰੀ) ਐਮੈਂਡਮੈਂਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਪੈਸਲ ਟ੍ਰੀਬੂਨਲ, ਜਥੇਬੰਦ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਕਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦਬਾਉ ਤੇ ਭਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹਣ ਪੂਰਨ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਗੀ। ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫੈਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸੇ ਹੇਠਲੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਸਨ ਕੁਝ ਗਰੀਬ, ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ

ਹੋਏ ਸਨ ਕੁਝ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਕੁਝ ਰਾਜੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪਰਜਾ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਝੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਸੀ। 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਲੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਝੇ ਦੁਸਮਣ ਉਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੁਖ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀਓ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ 27 000 ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਦਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਸਕ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ।

ਪਰ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਲਿਆ। 1870-80 ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕਾ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਕੇ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਸਟ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਫੇੜ-ਪਾਉ ਚਾਲਾ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਯਾਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਭਾਗਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤ-ਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਗ਼ੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉੱਕਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਥੇ

ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗ ਮੰਗਾਂ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਜਟਲ ਸੀ। ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਾਜਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਤੇ ਗਲਤ ਗੱਲਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਦੇਸੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਸਲਮ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਹੱਥ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮਤ-ਭੇਦ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਡਨ ਐਂਗਲੋ-ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਚੰਦੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਲਗ ਗਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿ ਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿਛਿਓਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੀ ਤੁਣਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ 1885 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਗਏ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਘਟ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਬਦਰ-ਉੱਦੀਨ ਤਾਇਬਜੀ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਣ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਇਕ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਨੇ 1884 ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਭੋਇੰ ਇਕੋ ਨਹੀਂ ! ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਕੋ ਹੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਫਨਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਕੋ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਤੁਰਦੇ ਤੇ ਓਸੇ ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਬਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ? ਚੇਤੇ ਰਖੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਸਬਦ ਤਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਕੀ ਈਸਾਈ ਏਸ ਇਕੋ ਰਾਸਟ੍ਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸਟ੍ਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਦਾ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿੱਦਿਆ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਉੱਚੀ ਸੋਢੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਰਈਸ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਉੱਚ ਸੋਢੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਹ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਲੋਕਰਾਜ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਝੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਨਵਾਬ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ, ਬਦਰ-ਉੱਦੀਨ ਤਾਇਬਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਪਾਰਸੀਆਂ ਤੇ ਜਾਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਬੁਧੀਜੀਵੀ, ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਹੋ ਵੀ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦਬਾਈ ਰਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ

ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭੋਂ-ਮਾਲਕ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸ਼ਾਰਥ ਕਾਰਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਉਦਯੋਗਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਲੀਡਰੀ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਲਟੀ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂਪਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਅਵੱਸਕ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਸ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਛੜੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਂਜ ਵੀ 1858 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਇਹੀਓ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਫੈਲ ਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਉਤੇ ਜਾ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਬਸਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਪਾਰਸੀ ਵੀ ਇਹੀਓ ਦਲੀਲਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਵਕੀਲ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੀ। ਬੰਬਈ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਨੈਸਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਦਰ-ਉੱਦੀਨ ਤਾਇਬਜੀ, ਆਰ. ਐਮ. ਸਿਆਨੀ, ਏ. ਭੀਮ ਜੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬੈਰਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਂਜ ਬੰਗਾਲ, ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਧੜੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੀਡਰੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ

ਵਡਾਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ "ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਾਲ" ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਟੁਕ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ — ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਪਾੜਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੈਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਮਧ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲ। ਮਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕੋ ਰੱਸੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪਰਜਾ ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੂ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮ, ਅਮੀਰ, ਰਾਜੇ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ — ਬਾਕੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਕੋ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਵੀ ਉਹੀਓ ਕਰ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਵੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਔਝੜ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਆਸਿਆ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ

ਨੂੰ ਫੁਪਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਫਿਰਕੂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਕੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਕੀ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕਾਈ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਧਰਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀਓ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਬੇਦਲੀਲ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਦਲੀਲ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਟੀਆ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਮਾਣ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਨੇਤਾ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ ਉਤੇ ਚੋਰ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਸਾ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ, ਭਾਵ ਕੌਮਲ ਕਲਾ, ਭਵਨ ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਸੰਗੀਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਲ ਯੋਗ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਬੀਤੇ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਰਗੇ, ਖੁਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਧਾਰਕ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਹੀ ਟੀਚਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਥਦੀਆਂ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਆਰੰਭ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ

ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਫਿਰਕੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਬੇ-ਦਲੀਲਾ ਵੀ। ਪਰ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਫਿਰਕਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸਕਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੌਧੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਭੈ ਥਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਫਿਰਕਿਆ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸਵਾਸ ਦਿਵਾਏ ਰਹਿਣ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਨਾਜ ਇਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਦਿਵਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਗ ਬੜੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਿੱਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਨ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਤਾਂ 1889 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਣਬੀਰ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਦਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਅਜਿਹੇ ਚੁੱਕੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਬੜੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਰੰਗਤ ਵੀ ਰਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮਧ-ਕਾਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸੀ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਤਿਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਤੇ ਗਣਪਤੀ ਉਤਸਵ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਰਧ-ਆਤਮਕ ਤੇ ਅਰਧ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੁੱਚੀ। ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੋਹਾਂ ਅਤੇ ਵੰਡ-ਵਿਰੋਧੀ ਜਲੂਸ ਕਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਉਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿੰਦੂ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਬੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਖੇਖਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਕ ਫਿਰਕੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਅਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਛੜੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਂਝ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਸ਼ਿਆ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਧਾਰਮਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਅਕਬਰ ਜਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਬੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਣਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਵੀ ਭੈੜਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਵੀ।

ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਣਥੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਫਿਰਕੂ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਤਿਲਕ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਲਈ ਪੂਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਨ। ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਵੀ ਯੂਰਪੀਨ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰੋਂ

ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਔਗੁਣ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਰਿਸਟਰ ਅਬਦੁਲ ਰਸੂਲ ਤੇ ਹਸਰਤ ਮੋਹਾਨੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਸੁਦੇਸੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਰ ਕਢ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ।

ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਏ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਪਿਛਾਏ ਖਿਚੂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੋਝੀਆਂ ਬਹੁਤ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਂਝੇ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮਿਲ ਕੇ ਫਿਰਕੂ, ਧਾਰਮਕ, ਪ੍ਰਾਤਕ ਤੇ ਵਰਣਕ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫਿਰਕੇ, ਧੜੇ ਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਸੀਟਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੰਗ ਦਿਲ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

1906 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਢਾਕ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਲੀਮਉੱਲਾ ਆਗਾ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਨਵਾਬ ਮੋਹਿਸਨਉੱਲਮਲਕ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੀਗ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੀਗ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਮੰਗ ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਗੇ। ਲੀਗ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਰ ਜਾਇਜ਼ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ

ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਲੀਗੀਏ ਵਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਂਝ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲਗ-ਪਗ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੀਗ ਦੇ ਮੂਲ ਝੂਠਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰੀ ਰਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਬਾਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵੱਡੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਾਗਤ ਅਤੇ ਏਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੀਗ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਹਰਰ ਲਹਿਰ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਰਣਬੀਰ ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਹਕੀਮ ਅਜਮਲ ਖਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਰ-ਉੱਲਹਕ ਨੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰਕੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਰ ਕਢ ਨੇਤਾ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਫੇਰ ਬਲਾਕਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਸਨ। 1857 ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਮਾਮ, ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮੁਖੀਆ, ਮੰਨਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਲਬ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਟੋਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਉਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਦਬਾਓ ਕਾਰਨ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸੰਗਠਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤੁਰਕ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਖਲੀਫ਼ਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਥੱਲੇ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਬਿਹਤਰੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਅਗਰਗਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਆਪ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ

ਸੀ। 1912 ਤੇ 1924 ਵਿਚਕਾਰ ਵਛਾਦਾਰ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਅੱਡੀ ਨਹੀਂ ਲਗਣ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ, ਰਣਬੀਰ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਗਰਗਾਮੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਲੋਂ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਟੱਕਰ ਲੈ ਬੈਠੇ ਕਿ ਖਲੀਫਾ ਤੇ ਆਟੋਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਾਕ ਸਥਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਨਾਇਕਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਮਧ-ਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਛਮੀ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾ ਬੈਠੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਸੀਮਤ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਵਖਰੀ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੂ ਰੁਝਾਨ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮ ਫਿਰਕੂ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਨੇਤਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਆਖਣ ਲੱਗੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸੀਟਾਂ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ 1914 ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ 'ਤੇ ਝੋਂਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਚੀਨ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਚਾਂ ਉਤੇ 10 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਭਾਰਤੀ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਦਸਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਯੁੱਧ ਉਤੇ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਕਰੋੜ ਪੌਂਡ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਮੱਲੋਂ ਮੱਲੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦੋਵੇਂ ਜਰਮਨ ਜਿੱਤਾ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਡਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਮੰਗਦੀ ਸੀ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। 1918 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤੀ, "ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਸਕਲ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।"

ਪਰ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਮਾਰੇ ਦਮਗਜ਼ਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਲਾਇਡ ਜਾਰਜ ਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ, "ਸਾਥੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਲਸਨ ਦਾ 14 ਨੁਕਤੀ

ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਏਸੇ ਮੰਤਵ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧ ਕੇਵਲ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਲਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਕ ਕੰਮ ਵੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਵੱਜੇਗਾ।

ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈਆਂ। ਗੋਖਲੇ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਦੀ ਮਾਂਡਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਮਿਸਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੰਟ ਦੇ ਸੁਝਾਓ ਉੱਤੇ ਬੰਬਈ ਕਾਂਗਰਸ (1915) ਨੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਐਨੀ ਬੇਸੰਟ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਮਨ ਵੈੱਲਥ (ਰਾਸਟ੍ਰ ਮੰਡਲ) ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਖਾਸੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਥੀਓਸਾਫੀਕਲ ਸਿਸਾਇਟੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਸਭਾ) ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਆਇਰਸ਼ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਤਿਲਕ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਮ ਰੂਲ (ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ) ਲੀਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸੌਖੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਖਿਆ। ਐਨੀ ਬੇਸੰਟ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਯੁੱਧ ਦਾ ਭਾਵ ਭਾਰੀ ਕਰ, ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਸੀ। ਹੋਮ ਰੂਲ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਸਭ ਨੇ ਸੁਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ

ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਬਾਉ ਨੀਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪਾ ਛਡੀ ਸੀ। ਪਰ 1912 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕੜ ਦੁਕੜ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਕੈਦ ਜਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਯੂਰਪ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ, ਮਧ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਏ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਗਾਮੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮੇ, ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਪੈਸਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ।

ਸਾਵਰਕਰ ਦੇ ਕੈਦ ਹੋਣ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਭਜਣ ਦੇ ਨਿਸਫਲ ਯਤਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ ਖਿੰਡਰ ਪੁੰਡਰ ਗਏ ਸਨ। ਵੀਰੇਂਦ੍ਰ ਚਟੋਪਾਧਿਆ ਪੈਰਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਜਰਮਨੀ। ਜਰਮਨ ਫ਼ਾਰਨ ਆਫ਼ਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਸ (ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ) ਕਮੇਟੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਵੀਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਇਸ ਦਾ ਸਕੱਤ੍ਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਇਸਤਮਬੁਲ, ਪਰਸ਼ੀਆ ਤੇ ਕਾਬਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਰਕਤੁੱਲਾ, ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਬੀਦਉੱਲਾ ਸਿੰਧੀ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ !

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰਦਿਆਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਤਾਰਕਨਾਥ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਏ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਜੰਦੋਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ-ਤੱਟ ਉਤੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਾਸ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਰੁਧ ਲਾਈਆ ਰੋਕਾ ਉਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਤੋਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਪਤਾਹਕ ਪ੍ਰਤਰਕਾ 'ਗ਼ਦਰ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਚਾ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1913 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਇਹ ਸਨ : ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਛਾਪਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਅਤੇ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਰੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। 'ਗ਼ਦਰ' ਵਿਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੂਰਮੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਨਖਾਹ-ਮੌਤ: ਮੁੱਲ-ਸ਼ਹੀਦੀ, ਪੈਨਸਨ-ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ; ਰਣ ਖੇਤ੍ਰ-ਭਾਰਤ।"

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦੇ ਭਰ ਕੇ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੇ ਅਨਿਸਚਤ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਕੇ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਛਸਾਦ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ 20 ਤੋਂ 40 ਤਕ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਤੋਸ਼ਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਹੁਣ ਤਕ ਬੰਗਾਲੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ, ਜਤਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਮੁਕਰਜੀ, ਰਾਸਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਅਤੇ ਨਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ। ਜਰਮਨ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਤੇ

ਇਕ-ਮੁੱਠ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਕਾਉਣਾ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਤਕ ਪੁਲਸ ਲਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣਾ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦੇਣਾ, ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪੜਾਅ ਸਨ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਮਿਤੀ 21 ਫਰਵਰੀ, 1915 ਨੀਯਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਦਗ਼ੇ ਕਾਰਨ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਬੰਬਾਂ ਸਮੇਤ ਮੋਰਠ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਕੋਲ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿੰਗਲੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀ ਰਜਮੰਟਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਸੂਲੀ ਲਟਕਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੋਜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਰਾਸਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਬਚ ਕੇ ਜਾਪਾਨ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਜਤਿੰਦਰ ਮੁਕਰਜੀ ਇਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਖੂਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਝਵਾਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਰੋਡਾ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰ ਹਥਿਆਰ ਹੱਥ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਲਾਸੌਰ ਵਿਚ ਬੂੜੀਬਾਲਮ ਨਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਰਮਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਪੰਜ ਬੰਗਾਲੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਪੁਲਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਰਚੇ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਜਤਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਜਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਯੁਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਬਰਲਿਨ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਮਲ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਨਫ਼੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲਖਨਊ ਸੰਧੀ

ਜਿੱਥੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨਵੀਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ 1919 ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾ ਦਾ ਰੁਖ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। 1908 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਹੋਮ ਰੂਲ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ, ਅਨਸਾਰੀ ਤੇ ਅਜਮਲ ਖਾਨ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਪਣੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸੀਮਤ ਆਸ਼ੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੱਡੇ ਘੋਲ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਅਲ-ਹਿਲਾਲ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਦੇ ਕਾਮਤੇਡ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਖਨਊ ਸੰਧੀ ਹੋਈ।

ਤਿਲਕ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਬਿਨਾਂ ਸਫਲਤਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਏਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਮੰਗੇ ਹੱਕ ਦੇਣੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ। ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਪ੍ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਮਪੀਰੀਅਲ (ਕੇਂਦਰੀ) ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਲਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਮਤਾ ਕਿਸੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਓਨਾ ਚਿਰ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਦਿੰਦੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਲੀਗ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਪਰਿਸਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ, ਪ੍ਰਾਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰੀ

ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ। ਲਖਨਊ ਸੰਧੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਸੰਧੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹਾਲੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੀ ਗਲਿਆ ਅਤੇ ਗੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਛੱਡ ਰਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਏਕੇ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਝੌਤੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਾਰਾ ਢਾਚਾ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਸਾਝੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਮ ਰੂਲ ਲੀਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਤੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਪਟਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ — ਸੁਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾਓ ਪਾਉਣ ਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਚੈਮਸਫੋਰਡ ਨੇ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਹੋਮ (ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋਮ ਰੂਲ ਲੀਗ ਵੀ ਦਬਾਈ ਗਈ। ਮਿਸਜ਼ ਬੈਸੰਟ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਅੱਗੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੈਸੰਟ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਂਗਰਸ (1917) ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਹੋਮ ਰੂਲ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਡੇਰੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ-ਲੀਗ ਸੁਧਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਦੱਸੇ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ : ਦਬਾਓ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਚਨ

ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ 20 ਅਗਸਤ, 1917, ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤਰ ਮੌਂਟੇਗ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਸੁਧਾਰ ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਂਟੇਗ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕੰਮ ਦਸਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕੰਮ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸ੍ਵੈ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਹੋਣੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਾਧਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਨ। ਅੰਤਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਫੇਰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ : ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਤੇ ਕਿਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਹ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾ ਸਕਣਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਏਥੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪਾਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਦਿਆਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਾੜਨਾ ਸੀ।

ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਰੀਮਨਲ ਲਾਅ ਐਮੈਂਡਮੈਂਟ (ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੋਧ) ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਸੰਖੇਪ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟ੍ਰਿਬਯੂਨਲ (ਅਦਾਲਤਾਂ) ਸਥਾਪਤ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਸਕ ਹੋਣ ਉਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਹਾਕਮਾ ਦਾ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਣ ਲਈ ਦਬਾਓ, ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਰਖਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤਣੇ ਜਾਇਜ਼ ਸਨ।

4. ਸ੍ਵਰਾਜ ਲਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ

ਥੱਖੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ : ਯੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਲਹਿਰ ਜੋਰ ਫੜ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਆਸ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਰਕਾਰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇਗੀ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਨ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਨਾ ਵੀ ਦੇ ਸਕੇ। ਭਾਰਤੀ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਆਸ ਪਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1916 ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਯੋਗਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਕ ਉੱਨਤੀ ਵਲ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਵਾਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਏਸ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਗੇ ਵਧੇ। ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਉਦਯੋਗਕ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰ ਵਸਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਭਾਅ ਵਿਕਦੀ ਸੀ। ਇਸਪਾਤ ਤੇ ਕਪੜੇ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵੀ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੰਡੀਅਨ ਮਯੂਰੀਸੀਅਸ ਬੋਰਡ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੋਦਾਮ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵੀ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਾ ਉਠਾ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਕੋਲ ਮਸੀਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਵਜਿਆ। ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਪਜ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਦਯੋਗ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1914 ਤੇ 1920 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬੋਕ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 93 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨੀ ਹੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿਰਸਾਣ ਭਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਤੇ ਕਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦਬੇ ਚੀਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਛਿਕਰ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕੀ ਜੇਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ?

ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਅ ਵਧ ਗਏ ਫੇਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਪੂੰਜੀ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਆਰਥਕ ਅਮਲਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਘਟਣ ਲਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਪਿਆ। ਕਈ ਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪਏ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਏਸੀਆ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ ਰਾਇ ਜਿਤਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ ਜਾਪਾਨ ਸਭ ਨੇ ਇਹੀਓ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵਚਨ ਆਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ।

1919 ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਮਨ ਸੰਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਨਾਦਿ ਮੰਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਲਸਨ ਦਾ 'ਚੌਦਾਂ ਨੁਕਤੀ' ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਰਮਨਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਏਦਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਣ, ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਹੱਕ ਨਾ ਦੇਣ, ਜਰਮਨੀ ਉਤੇ ਪਾਏ ਭਾਰੀ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਵਜਿਆ। ਲਾਇਡ ਜਾਰਜ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਟੋਮਨ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਇਤਾਲਵੀਆਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਨਾਲ ਆਟੋਮਨ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਖਲੀਫੇ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਕ ਪਿਤਾਮਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਧੱਕਾ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਗਿਰ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਮ ਰੂਲ ਮੋਦੋਲਨ ਅਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੰਬਰ 1917 ਵਿਚ ਜ਼ਾਰਸਾਹੀ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆ ਗਈ। ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਥੇ ਸਾਥੀ ਆਪਣੇ ਦਿਤੇ ਵਚਨ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹੱਕ ਤਿਆਗ ਕੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਜ਼ਾਰਸਾਹੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਅਥਾਹ ਉੱਦਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਅਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵੀ ਲਈ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਸ

ਮਿਲਿਆ। ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਖਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹੁੰਚੀ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਭੇਂ-ਹੀਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਾ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਤਮ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਹੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਸਿਨ ਫੀਅਨ ਦੇ ਆਇਰਿਸ਼ ਗਣਤੰਤ੍ਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਮਾਈਕਲ ਕਾਲਿਨ ਦੇ ਆਇਰਿਸ਼ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਪਕ ਅਮਲਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੌਲਟ ਬਿੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਜ਼ਗਲੂਲ ਪਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। 1919 ਵਿਚ ਜ਼ਗਲੂਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਰਚ 1920 ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਮੁਸਤਫਾ ਕਮਾਲ ਪਾਸ਼ਾ ਨੇ ਸਾਥੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਅੰਤ੍ਰਮ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਸਾਨ ਤੁੰਗ ਉਤੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਈ ਰਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਚਾਰ ਮਈ ਲਹਿਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਨੇ ਜਪਾਨੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਉਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਨੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਿਥੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਸਰਕਾਰ ਨੀਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। 20 ਅਗਸਤ, 1917 ਦੇ ਮੌਂਟੇਗ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਮ ਰੂਲ ਦੇ ਕੈਦੀ ਛਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਨ ਲਈ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਸਕੂਲ ਨੇ ਖੁਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੌਂਟੇਗ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਾਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਪਾਸਕੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿੱਦਿਆ ਸਫਾਈ ਆਦਿ ਵਿਭਾਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗ ਅਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਸਦਾ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਤ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣੀ ਕੋਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਂਜ ਹੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਫ਼ਰਕ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਰਹਿਣੇ ਸਨ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁੜੇਰੇ ਮੇਤ-ਦਾਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਧਾਨਿਕ ਤੇ ਵਿੱਤ-ਸਬੰਧੀ ਹੱਕ ਚੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵਖਰਾ ਚੋਣ-ਖੇਤ੍ਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਕੀਤਾ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਮੇਤ-ਦਾਨ ਏਨੇ ਸੀਮਤ ਸਨ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਗਲਤ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 1920 ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਲਈ ਕੇਵਲ 9,09,874 ਵੋਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਲਈ ਕੇਵਲ 17,364.

ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਛਪਣ ਦੇ ਦਿਨ 8 ਜੁਲਾਈ, 1918 ਨੂੰ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿ-ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਾਲ ਝੰਡੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਤਿਲਕ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ "ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।" ਅਗਸਤ 1918 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ "ਨਿਰਾਸ਼ਣੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਰ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਓਧਰ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1918 ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨਗੇ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ — ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘ। ਸੁਰੇਂਦ੍ਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ।

ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸੁਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹੁਣ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦਬਾਓ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਓ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਕੇ ਘਾਤਕ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1905 ਤੋਂ 1918 ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਰੋਲਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਖਣ ਆਦਿ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੁਝਾਓ ਦਿੱਤੇ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨਿਆਸਭਾ ਬਿਠਾਏ ਬਿਨਾਂ ਸੁਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ “ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਡੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਬਿੱਲ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵੰਗਾਰ ਹਨ।”

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪਰ 1915 ਤਕ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਆ ਗਿਆ, ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ “ਦੂਰ ਨਿਵਾਸੀ, ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਕ” ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਦੂਰੀ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਤੁਹਵਾ ਸਿਧ ਹੋਈ। ਲੋਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਨ ਰੁਚੀਆਂ, ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਗਾਂਧੀ ਸੋਲਾ ਆਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸੱਚ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਸਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤੱਤ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਸਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਤਿਆਗ੍ਰਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਲਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਕਸਾਇਆਂ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬਦੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸੱਚਾਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਫਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਲਈ ਘਿਰਣਾ, ਡਰ ਤੇ ਬੁਠ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲੋਂ ਏਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ; ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਿਜ ਵਿਰੋਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਤਕੜਿਆਂ ਦਾ।

ਸੁਦੇਸੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਦੇਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ "ਅਜਿਹਾ ਜਜਬਾ" ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, "ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤੇ ਦੂਰ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸੀ।" ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੱਥ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਚਰਖੇ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ।

ਜੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। "ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ", ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਸਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਹੈ।" ਉਸ ਨੇ ਚੰਪਾਰਨ, ਬਿਹਾਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਕਾਇਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ

ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚੰਪਾਰਨ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਤਿਨਕਥੀਆਂ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੋਇ ਦੇ ਵੀਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ (15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਭਾਗ ਵਿਚ ਨੀਲ ਬੀਜਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਅਤ ਮੁੱਲ ਉਤੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਸਤਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭਾਤ ਭਾਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਖੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਚ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ। ਚੰਪਾਰਨ ਵਿਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਮਜਹਰ ਉਲਹੱਕ, ਮਹਾ ਦੇਵ ਡੇਸਾਈ ਤੇ ਜੇ. ਬੀ. ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਆਦਿ ਜੁਵਕ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੇ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਦਮੀ, ਨਿਡਰ ਤੇ ਅਮਲੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹੱਲ ਤੋਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਾਇਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। 1918 ਵਿਚ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਫਸਲ ਮਾਰੀ ਗਈ, ਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੂਰਾ ਮਾਮਲਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਉਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਬਾਓ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਜਬਤ ਹੋਣਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇੰਦੂ ਨਾਲ ਯਗਨੀਕ ਨੇ ਗਾਧੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਵਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਵਕੀਲ ਸੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

1918 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਮਿੱਲ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹੜਤਾਲ ਕਰਵਾਈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਰਤੀ ਢਿੱਲੇ ਪੈਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਏਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਤੋਂ ਚੋਥੇ ਦਿਨ ਹੀ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿਚ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਮਹਾਤਮਾ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਸਹਿਰੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕੋਲ ਉਹ ਆਰਥਕ ਸੂਝ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਫੇਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਅਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਤਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਆਣ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਉਂਜ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਸਾਇਦ ਇਕੋ ਇਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਬਖ਼ੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਉਹੀਓ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਵਕਤ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ, ਪੇਂਡੂਆ ਦਾ, ਸਭ ਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਇਕੋ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨੇਕਨੀਤੀ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ, ਅਫ਼ੂਤ ਉੱਧਾਰ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਫ਼ੂਤ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰੀਜਨ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਂਦਾ ਸੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ :

ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਾਗਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਾਣ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਦੋਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ

ਜਾਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ.....। ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਫ਼ਤ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ.....ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹੱਕ ਹੋਣਗੇ.....ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ-ਬੋਲ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੋਲਟ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸੀਮਤ ਆਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਥਾਨਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਬਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਆਮ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਹੜਤਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਰਹੀ, ਪਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਭੀੜ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਲੋਕ ਮਰ ਗਏ — ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਪੁਲਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਏ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਡਾਇਰ ਦੇ ਜਬਰੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਂਵੇ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਸਤਿਆਪਾਲ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੈਫਉਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਉਤੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਮੋਮਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਨਿੱਹਥੀਭੀੜ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਇਤਲਾਹ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਭਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡਾਇਰ ਨੇ ਗੋਲੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ 1,000 ਪੰਜਾਬੀ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਦੇ ਕਤਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਨਟੈਗ ਨੇ ਵੀ ਰਖਿਅਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਹਾ, ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾ ਧਾਵਾ ਸਨ। ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਕਰਫੀਊ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰੜੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਹੋ ਮੇਮਾ ਜ਼ਖ਼ਤੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਝਕ ਕੇ ਤੇ ਘਿਸਰ ਕੇ ਲੰਘਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌਲਾਂ ਮੀਲ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਆਮ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਬਤ ਜਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦਾਸਵਾਦ ਦਸਣ ਲਈ ਜੋੜੇ ਜੋੜੇ ਕਰਕੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਰਸਲ ਲਾਅ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਸਮਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਸਾਡੀ ਸਰਮ ਨੂੰ ਵਡੇਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਨੀ ਹੱਤਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਤਾ ਲਈ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਤਾਕਤੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵ ਜਾਤ ਲਈ ਸਰਮਨਾਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਲਾਰਡ ਹੰਟਰ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਸਾਬਕ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜੇ।

ਦੇਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਰੂਪ 1919 ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਗਰਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਤਿਲਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਹਾਲੀ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੋਕਾਂ, ਸਿਧੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੋਕਾਂ, ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਫ਼ੀਰਕਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੰਢ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਲਾਫਤ ਦੀ ਮੰਗ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਵਰਸੇਲਜ਼ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਤੁਰਕੀ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰੀ ਤੋਂ ਬੇ-ਦਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਕੋਲੋਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ, ਹਾਕਿਮ ਅਜ਼ਮਲ ਖਾਨ ਅਤੇ ਹਸਰਤ ਮੋਹਾਨੀ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਬੱਲੇ ਖਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਖਿਲਾਫਤ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਲਈ “ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।” ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਮਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਧੋਣ ਵਾਲਾ ਮੌਕਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਜੇ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ”, ਉਸ ਨੇ ‘ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ’ (ਯੁਵਕ ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, “ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕਿਆਮਤ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਜਾਇਜ਼ ਲਗਦੀ ਹੈ।”

ਨਵੰਬਰ 1919 ਵਿਚ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਖਿਲਾਫਤ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਜ਼ਾਦ, ਅਕਰਮ ਖਾਨ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਖਿਲਾਫਤ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਉਬੰਦ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੌਲਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਉਲੇਮਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। 1920 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਜੱਥਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਜਥਾ

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੀ ਗਿਆ। ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਲਾਇਡ ਜਾਰਜ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਰਕੀ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੋਏ ਈਸਾਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਈ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੀਵਰਜ਼ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਤਾਂ ਤੁਰਕੀ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਪਰ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਰਕਬਾ ਤੇ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਾਜ਼ਮੀ। ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੇ-ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੁਹਵਾਦੀ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਗਸਤ 1920 ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਦੇ ਸੂਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਸਖਤ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਕੱਤਾ ਸਮਾਗਮ (4-9 ਸਤੰਬਰ, 1920) ਨੇ ਇਸ ਤਦਬੀਰ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਿਸਦਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ (ਸੁਧਾਰ) ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤੁਹਫਾ ਨਹੀਂ। ਸੁਧਾਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੋਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਿਸਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇ-ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰੇ-ਰਾਜ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਪ੍ਰਿਸਦ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿਸਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿਸਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚਲਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ

ਧੜਾ ਭਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣੀ। ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣੇ ਸਨ ਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਵੋਟ ਦੇਣੇ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੈ-ਰਾਜ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਨਾਗਪੁਰ ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਸ ਨੇ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਾਇਰ ਦੇ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜੱਲਿਆਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਪਲੜਾ ਹੋਰ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਾਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵੋਟਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣ ਤਕ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ। ਕਦੋਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੀਸਦਾਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ, ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਰਾਸਟ੍ਰੀਕਬਣ, ਆਰਥਕ ਬਾਈਕਾਟ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜਬੇਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਦੇਸ਼ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੀਆ ਤੇ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੈ-ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਕੋਈ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਣਥੀਰ ਅਮਲ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਹੀ ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ।

ਨਾਗਪੁਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਬਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ 15 ਮੈਂਬਰ, ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ 350 ਮੈਂਬਰ ਮਿਥੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਿਲਿਆ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਤਾਲੁਕਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਫੈਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸਾਥੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਖੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕਰ ਨਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚਿਰਾਲਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਨਵਾਂ ਕੁਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ। ਵਿਗੇਵਾੜਾ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੈਡਨਾਡਿਪਾਡੂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੇ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੰਤੂਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਲਨਾਦ ਵਿਚ ਚਰਾਂਦਾ ਦੀ ਫੀਸ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਖਾਦੀ ਪਹਿਨਣਾ, ਅਹਿੰਸਕ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੰਤੂਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਦਸਖ਼ਤ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਰਾਇ ਬਰੇਲੀ ਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਭੋਂ ਵਾਹਕਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਲਈ। ਫੜੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਵਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਾਨਾ ਭਗਤ ਲਹਿਰ ਨੇ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਕਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਹਕਾਂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕੀ। ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਮਾਪਿਲਾਂ ਨੇ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾ ਨੂੰ, ਫਿਰਕੂ ਰੰਗ ਫੜ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਉਲਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਪੜਾ ਜਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੂਹਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਪਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਦੀ ਭਾਰਤ ਆਮਦ

ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ। ਪਰ ਇਥੇ ਭੀੜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਜਤਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਏ ਅਤੇ 53 ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਹੜਤਾਲ ਰਹੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲ ਫ਼ਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਲੰਟੀਅਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਲਸੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਸੀ ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦਾਸ ਨੇ ਵੰਗਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। "ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਕੜੀਆਂ ਲਗ ਗਈਆਂ ਹਨ", ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਸੰਗਲਾ ਦੇ ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਦਬ ਰਿਹਾ ਹੈ.....ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਹੈ.....ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜੀਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮੁਰਦਾ!" ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਫੜ ਲਏ ਗਏ ਤਾਂ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇਲ "ਧਾਰਮਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਸਥਾਨ" ਬਣ ਗਈ। ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਪੁਲਸ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ 30,000 ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ, ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦਾਸ ਖੁਦ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਗੋਪਾ ਬੰਧੂ ਦਾਸ ਵੀ ਆ ਗਏ।

1921 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੇਤਾ ਜੇਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਪਿਲਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਰਾਇਤਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸਹਿਜ ਨਾ ਫ਼ੂਰਤੀ' ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਮੂਹਕ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ

ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਫਰਵਰੀ 1922 ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ : "ਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਉਤੇ ਉਤਰ ਆਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਬੋਲਣ, ਛਾਪਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਜੁਲਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹੱਕ ਵੀ ਮਿਲਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ।" ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਜਰਾਤ ਦੇ ਬਰਦੋਲੀ ਨਾ ਦੇ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਅਜਮਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਬਰਦੋਲੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹਕ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਚੌਰੀ ਚੌਰਾ ਵਿਚ ਸਮੂਹਕ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈ ਲਿਆ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 22 ਸਿਪਾਹੀ ਮਰ ਗਏ। ਬਰਦੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਉਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ।

ਬਰਦੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੁਰਘਟਨਾ" ਕਿਹਾ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ "ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ" ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਉਤੇ ਇਹ ਆਰੋਪ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੋਸ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਪੀਡਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ "ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਹਿੰਸਕ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਸਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਦਮ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਾਗੇਅਸੀਂ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖਲੋ ਗਏ ਹਾਂ।" ਬਰਦੋਲੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੂਹਕ ਹਿੰਸਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਹਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਥਿਆਰ-ਹੀਣ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰੀ ਢੰਡੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਕਿਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਝੱਖੜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ

ਸੀਵਰਜ਼ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਲੀਫ਼ੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਦੀਆਂ ਸਨ ਵਾਇਸਰਾਇ ਲਾਰਡ ਰੀਡਿੰਗ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾ ਕਾਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਲਹਿਰ ਠੰਢੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਗਈ। ਬਰਦੌਲੀ ਦੇ ਮਤੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਾਗਰਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਿਆ। ਉਸੇ ਪਲ ਤੋਂ ਟੁਟ ਭਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜੋਸ ਮਰ ਗਿਆ, ਨਿਰਉਤਸਾਹ, ਹਫ਼ੜਾ ਦਫ਼ੜੀ ਤੇ ਬੇਸਵਾਦੀ ਫੈਲ ਗਈ।" ਉਸ ਨੇ 10 ਮਾਰਚ 1922 ਨੂੰ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਜਜ਼ਬਾ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ।

ਭਾਵੇਂ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਸੂਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਕਾਰਨ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਮੈਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਏਨਾ ਲਾਚਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇ-ਹਥਿਆਰ ਭਾਰਤ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਏਨਾ ਗਰੀਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ... ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਅਧ-ਭੁੱਖੇ ਅਨੇਕਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ-ਹੀਨਤਾ ਵਲ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਮੂਲੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਜਾਨਮਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਕਮਾਈ ਵੀ ਲੋਟੂ ਸਾਮਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੁਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਭਾਰਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇਵਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ

ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਉਹ ਸੱਚ ਅਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜਾ ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਜਰਾਂ ਵਿਚ ਤਕ ਸਕਦਾ ਹੈ.....ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਉਸ ਗੁਨਾਹ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਾਜ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ, ਪਰ ਸਕਤੀਸਾਲੀ ਰਾਹਵਾਦ ਨੇ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਰਖਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਝਿਆਂ ਰਖ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਕਟਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।"

ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਦੀ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਓਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੇਕੀ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ।" ਉਸ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ "ਜਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਜੁਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਹਿਰੀ ਦਾ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।"

ਜੱਜ ਬਰੂਮਫੀਲਡ ਨੇ ਮੰਨਿਆ, "ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਹੈਂ", ਪਰ "ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਚੇ ਅਧੀਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ" ਛੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਉਹੀਓ ਸਜ਼ਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ 1908 ਵਿਚ ਲੋਕਮਾਨੀਆ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਸਮੂਹਕ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਮਹੱਤਵ ਖੋ ਬੈਠਾ। ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਚ

ਮੁਸਤਫਾ ਕਮਾਲ ਪਾਸ਼ਾ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1922 ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਕਮਾਲ ਪਾਸ਼ਾ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ਦੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਖਿਲਾਫਤ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗ਼ਲਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫਿਰਕੂਪਨ ਆ ਵੜਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਠਾਇਆ ਵੀ ਗਿਆ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਹਿਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਉਹ ਜੋਸ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦੋਵਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਂਝ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰਜ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਦਬਾਓ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਇਸ ਗਠਜੋੜ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ, ਆਸ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਉੱਕੀ ਹੀ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਸ਼ੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਉਜੱਡ ਪੇਡੂ ਵੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਸੁ-ਰਾਜ

ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਭੈ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ। ਆਦਮੀ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਅਫ਼ਤ ਤੇ ਸਰਾਬਖੋਰੀ ਆਦਿ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੀ ਨਿਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਪਾਦਰੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਪੈਂਦੇ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁੱਲਅੰਕਣ ਸੀ। ਵਿਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਇਸ ਯਤਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛੇ ਹੱਟਣ ਦੀ ਹੱਤਕ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅਸਲ ਸਕਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖੁਦ ਕਿਹਾ, “1920 ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ — ਇਹ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿੱਖ ਸਾਲ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।”

ਸੁਰਾਜੀਏ

ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਲੋਂ ਸਿਵਲ-ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲੋਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਕੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਜੇ ਸਿਖਾਈ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਲੋਂ ਘੁੱਥੀ ਡੂਮਣੀ ਵਾਗ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਏਸ ਸਮੇਂ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਨਤ੍ਰਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਹਾਲੀ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸਦਾ

ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੁਝਾਉ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਗਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਵਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ ਆਦਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਏ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਤਬਦੀਲੀਏ ਪੈ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1922 ਦੀ ਗਯਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ ਦੇ ਧੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਵਿਠਲ ਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਮਾਲਵੀਆ ਤੇ ਜੈਅੰਕਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਂਗਰਸ-ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ।

ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਮੁਖ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਗ "ਵਿਧਾਨ ਘੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ" ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ "ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਸੰਭਵ ਕਰਨ" ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1923 ਵਿਚ ਚੋਣ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ। ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 101 ਵਿਚੋਂ 42 ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ।

ਪਰ ਗ਼ੈਰ-ਤਬਦੀਲੀਏ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸੁਰਾਜੀਆ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੱਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੇ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ ਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋ-ਰਾਜੀ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹੀਓ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ, ਦਬਾਉ ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ, ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਖੁਦਦਾਰੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਰਾਉਂਡਟੇਬਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟ੍ਰੋਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਮੰਨਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਹਿਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਬਾਉ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਰਾਜੀਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਚ 1925 ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਵਿਥਲ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ।

ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਰਾਜੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਚ 1926 ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਠੁਕਰਾਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਸਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਲੱਭੀਏ।"

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 1925 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਲੇਬਰ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਰਹੀ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹੀ ਵੀ ਇਹ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸਚਤ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਲਡਵਿਨ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਮੁੜ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਬਿਰਕਨ ਹੈੱਡ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹੀਓ ਸੋਚਿਆ ਕਿ 1918 ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋ-ਸਾਸਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ 1919 ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮੁੜ ਜਾਚ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਮਾਨੀਅਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਆਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਰਕੂ ਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਜਰਾਸੀਮ ਸੁਰਾਜੀਆ ਵਿਚ

ਵੀ ਆ ਵੜੇ । ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ, ਐਨ. ਸੀ. ਕੇਲਕਰ ਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਕ ਨਵਾਂ "ਹੁੰਗਾਰਾਵਾਦੀ" ਧੜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਤੇ ਦਾਸ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ । ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ 1925 ਵਿਚ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ।

1917 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਮੁੜ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਦਿੱਲੀ, ਲਖਨਊ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਜੱਬਲਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਹੋਏ । ਗਾਧੀ ਜੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 5 ਫਰਵਰੀ, 1924 ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਕਾਰਨ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ 21 ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਲਈ । ਭਾਵੇਂ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਏਕਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਫੇਰ ਵੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਸਕੀ । ਅਗਲੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉਠੀ । 1924 ਵਿਚ 16 ਫਸਾਦ ਹੋਏ । 1926 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਫਸਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸੀ । ਇਹ ਫਸਾਦ ਹੁਣ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । 1922 ਤੋਂ 1927 ਵਿਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ 112 ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ 450 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ 5,000 ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਸਨ । 1927 ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ । ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਫਿਰਕੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਚਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ । ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੜੀਆਂ ਨੇ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਲੋਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਆਸ ਦੀ ਚਿਣਗ ਬਾਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਹੈ ।"

1928 ਤਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸੰਗ੍ਰਹਮ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਓ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਗਰਸ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਰਾਜੀਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਤਬਦੀਲੀਏ ਉਸਾਰੂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ਿਹੜੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ

ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਸੁਧੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਜੀਮ ਤੇ ਤਬਲੀਗ ਲਹਿਰਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਧਾਰਮਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਕ ਤੇ ਅਵਿਸਵਾਸ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤੇ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਮਨਾਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਥੁ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁਵਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਾਗਰਸ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਪਾਰਟੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ), ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਕ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭੋਂ ਦੀ ਵੰਡ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਅਰਥ ਅਧਾਰ ਵਾਲੇ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਸਾਮਲ ਕਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰੋਗ੍ਰਾਮ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਗਰਗਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੜੇ ਵੀ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਫਿਰਕੂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਰਸਾਣਾਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਆਂ, ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸਦਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ “ਅਛੂਤਾਂ” ਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਾਮਾਸੂਦਰ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਸੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ‘ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ’ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਜਸਟਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਬਾਹਮਣਾਂ

ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਫ਼ੂਤ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਜੜ੍ਹ ਗੰਢਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਸੁਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ 1920-30 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਛੁੱਟ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲਾਲਚ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪਰ ਨਵੰਬਰ 1927 ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਇਲ (ਸਾਹੀ) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰ ਜੋਹਨ ਸਾਈਮਨ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਉਮੀਦ ਉੱਤੇ ਕਿ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਰਾ ਅਗੇਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਮਧਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਐਲਾਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਏ। 1927 ਦੀ ਮਦਰਾਸ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਮ. ਏ. ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਧਾਨ ਖੁਦ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਸਾਝੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ.....। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਚ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ..... ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਕ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਲੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਹਾਟਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ, ਵਰਗੇ ਖੁਲ੍ਹਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹੱਤਕ ਵਾਲਾ ਤੀਜਾ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਪਰੂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ

ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ, ਲਿਬਰਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ "ਗੋ ਬੈਕ ਸਾਈਮਨ" (ਸਾਈਮਨ ਵਾਪਸ ਜਾਓ) ਨਾਅਰੇ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਿਆ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਏਕਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਏਕਾ ਸਮਾਜਕ ਜਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਨੀਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਏਕਾ ਸੀ। 3 ਫਰਵਰੀ 1928 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬੰਬਈ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ "ਗੋ ਬੈਕ ਸਾਈਮਨ" ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਵੱਡੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਗਤ ਹੋਇਆ। ਸਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਬਿੱਲੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਚੌਪਾਟੀ ਉਤੇ 50,000 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੀ ਇੱਕਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਲੰਡਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਕੇਵਲ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਟੇਟ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1927 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਮਿਨੀਮਮ ਲੈਂਡ ਹੋਲਡਿੰਗਜ਼ ਐਕਟ (ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਭੋਂ ਸਬੰਧੀ ਐਕਟ) ਦਾ ਖਰੜਾ ਰੱਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭੋਂ ਰਖਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਐਕਟ ਛੋਟੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਨਾਗਪੁਰ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਫਰਮ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਫ਼ਤਰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸੀ, ਦੀ ਖੜਗਪੁਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਸਾਮਲ ਸਨ) ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੀ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਆਮ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਇਸ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਉਠ ਰਹੇ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਨੇਤਾ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਵੀ ਸਾਮਲ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖਬੇ ਧੜੇ ਦੇ

ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਾਸਿਜ਼ਮ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲੀਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਸੰਸਾਰ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਲਣੀ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੀ ਸੀ।

ਖਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। 1928 ਅਤੇ 1929 ਵਿਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਮੂਹਕ ਲਹਿਰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। "ਗੋ ਬੈਕ ਸਾਈਮਨ" ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਗਠਨ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਬਾਈਕਾਟ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। 1927 ਦੀ ਮਦਰਾਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਧੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਆਸ਼ਾ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤ੍ਰ ਲਾਰਡ ਬਿਰਕਨ ਹੈਡ ਦੀ ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਕਿ "ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਓ ਜਿਹੜਾ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਰਾਸਟ੍ਰ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ।" ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਅੰਤ 1928 ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਆਲ-ਪਾਰਟੀਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਲਿਬਰਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਰਾਜੀ ਨੇਤਾ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੇਠ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ

ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਹੋਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹੀਓਂ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ

ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਦੂਜੀਆਂ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਸਨ। ਸੈਨੇਟ ਵਿਚ 200 ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਵਸੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੁਣੇ ਸਨ। ਥੱਲੇ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ 500 ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਾਲਗਾ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸੀਟਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿਵਾਏ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ (ਫਰੇਂਟੀਅਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ। ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ) ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵਸੋਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੀਟਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਲਈ ਸੀਟਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ।

ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ 1928 ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨਾਲ ਮੱਤ ਭੇਦ ਦਸੰਬਰ 1928 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਦੀ ਇਕਤੁਤਾ ਵੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ, ਜਿਹੜਾ 1921 ਤਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਿਰਕੂ ਨੇਤਾ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ

ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿਹੜੇ ਏਥੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਦਿਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਕਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਗਾ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਫ਼ੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਸਕਤੀ ਖੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਡਾਕਟਰ ਅਨਸਾਰੀ, ਯੂ. ਪੀ. ਦਾ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਜੱਕ ਸਰ ਅਲੀ ਇਮਾਦ। ਆਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਜਿੱਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੁਣ ਸਿਖ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਕਟੜ ਪੰਥੀ ਦੋਵੇਂ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ "ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ" ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਦਾ ਖਡਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੈ-ਸਾਸਨ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਹੁਣ ਮਦਰਾਸ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਹੱਕ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਤ ਹੋਰ ਪਾਈ ਗਈ ਕਿ "ਇਸ ਮਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਹ ਅਰਥ ਨਾ ਕਢੇ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪੂਰਨ ਸੂਰਾਜ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।" ਕਲਕੱਤਾ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1929 ਤਕ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ, ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਨੇਤਾ ਹੋ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ

ਉਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮਤੋਤਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਮਾਗਮ ਵਾਸਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਧਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਠੋਕਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਉੱਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਸਦਾ ਹੀ ਥੋੜੇ ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਨਾਲ।

31 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਘੜੀ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜਾਏ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਿਰੰਗਾ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ, "ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

ਨਵੀਂ ਆਸ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਲੜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰੀ ਗਈ।

5. ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੌਣਾਂ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੇ ਕਈ ਕਦਮ ਅਗਾਂਹ ਪੁੱਟੇ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੂਜੀ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਤਾ ਦੀਆਂ ਕਾਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਧਰੀਕੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੀਏ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚ ਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਂਸ-ਵਾਦੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਜੜ੍ਹ ਫੜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਇਕੱਲੇ 1928 ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 203 ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 5,05,000 ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਬੰਬਈ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਿਰਨੀ ਕਾਮਗਰ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸੰਘ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ, ਮਦਰਾਸ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮਰਾਠਾ ਰੇਲਵੇਜ਼ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ। 'ਕਿਰਤੀ', 'ਮਜ਼ਦੂਰ', 'ਕਿਸਾਨ', 'ਸਪਾਰਕ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਆਦਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ। ਯੁਵਕ ਲੀਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਹੋਈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੇਠਲੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਗਰਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਜ਼ੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਿਰਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਆਲ ਪਾਰਟੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਰਕਰਜ਼ ਐਂਡ ਪੀਜੈਂਟਸ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਬੁਲਾਈ। ਇਸ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ "ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਬਿਨਾਂ" ਭੇਂ-ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ, ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿਨਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ, ਛਾਪਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ 1928 ਦੀ ਕਾਗਰਸ ਸੈ-ਸਾਸਨ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਈਮਨ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦਲਨ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਰਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵ੍ਹਾਈਟਲੇ ਕਿਰਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦੇ ਸੁਝਾਓ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕਿਰਤੀ ਹੀ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੀ ਜਾਨ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਰਤੀ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਧੌਖੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ 1929 ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿਰਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੀ 1928 ਦੇ ਉਹ ਟ੍ਰੇਡ ਡਿਸਪੀਊਟ (ਕਿਰਤੀ ਝਗੜੇ) ਬਿੱਲ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫਟੀ (ਜਨਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ) ਐਕਟ ਦੀ ਸੋਧ ਭੁਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਮਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਹੜਤਾਲਾ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ

ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਤਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਝੁਕਾਓ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਬਿੱਲ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸੋਧ ਠੁਕੜਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

1929 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਗਿਰਨੀ ਕਾਮਗਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰੇਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਹੜਤਾਲ 1928 ਦੇ ਹੜਤਾਲੀਆ ਦੀ ਨੇਕਰੀ ਤੌੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਠਾਣ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਰੋਸ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੜਤਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਰਤੀ ਹੱਕਾਂ ਉਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ 20 ਮਾਰਚ 1929 ਨੂੰ 33 ਸਿਰਕਢ ਕਿਰਤੀ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੋਸ ਥਾਲੇ ਫੜ ਲਏ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਜੱਫ਼ਰ ਅਹਿਮਦ, ਡਾਗੇ, ਮੀਰਾਜਕਰ ਤੇ ਪੀ ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬੈਨ ਬੈਡਲੇ ਅਤੇ ਫਿਲਿਪਸਪ੍ਰਾਟ (ਜਿਹੜੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਖੁਲ੍ਹਵਾਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਾਇਸ ਰਾਇ ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਰੱਦ ਕੀਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੱਸ ਦਿੱਤਾ। “ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ” ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੜ੍ਹਾ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ। ਇਥੇ ਇਹ ‘ਮੇਰਠ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼’ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ — ਕੋਈ 1933 ਤੱਕ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਦਲੀਲਾਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਹੁਣ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਫੜਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ

ਭਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਮੇਰਠ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਕੀਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ, ਪਰ 1929-31 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।

ਫੇਰ ਵੀ 1929 ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਰ੍ਹਾ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਗਪੁਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਵ੍ਹਾਈਟਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੇ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਐਮ. ਐਨ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਧੜੇ ਨੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਨਾਅਰਾ ਕੇਵਲ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਅਗਾਹ-ਵਧੂ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

ਅਗਾਹ-ਵਧੂ ਕਿਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਿਜਕਦੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਤੇ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਹੈ ਵੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂ ਤੇ ਅਗਾਹ-ਵਧੂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਟੱਕਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾਓ ਦੇ ਪ੍ਰੀਣਾਮ ਸਰੂਪ ਚੰਬੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਕੋਈ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ।

ਪੰਜਾਬ, ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਹਿੰਸਕ ਤੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ 1925 ਵਿਚ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਕੋਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਦੋਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ-ਉੱਲਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ

GREAT MARCH FOR LIBERTY 'BEGINS.

Mahatma Starts With His Chosen Band Of 78.

RUMOURS OF IMPENDING ARREST BELIED.

Ashram Besieged By Eager Crowds:

SOUL-STIRRING SCENES ON BRIDING FAREWELL.

1,000 WOMEN PARTICIPATE IN HUGE PROCESSION.

At 10.15 a.m. on Monday, the 22nd of January, Mahatma Gandhi, accompanied by 78 of his chosen band, started the Great March for Liberty from the Ashram at Wardha. The Ashram was besieged by eager crowds of people who came to see the departure of the Mahatma. The scene was one of the most stirring and emotional that has been witnessed in the history of the Indian independence movement. The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule. The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

CONGRESS FLAG HOISTED IN JAPAN.

Association With Chinese Revolution Recalled.

LONDON, Jan. 22. — The Congress flag was hoisted in Japan today, marking the first time since the flag was first used in 1930. The flag was hoisted at the Japanese Consulate in London, and the occasion was marked by a ceremony. The flag was hoisted by a group of Indian students who were in Japan at the time. The flag was hoisted in a building which was used by the Indian National Congress during its early years. The flag was hoisted in a building which was used by the Indian National Congress during its early years.

FIRST STEP TOWARDS SWARAJ.

Gandhi Addresses Ashram Village.

"MESSAGE OF SALT"

The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

The Mahatma, dressed in his simple white dhoti and shawl, stood on the platform and addressed the assembled multitude. He spoke of the importance of the march and of the need for non-violence and truth. The crowd responded with great enthusiasm, and many women participated in the huge procession that followed the Mahatma. The march was a powerful symbol of the Indian people's desire for freedom and self-rule.

LABOUR GOVT. CAN'T PLAY TORY GAME

"Daily Herald" Quotes Burke On "Great Empire & Little Minds"

"NO REPRESSIVE POLICY IN INDIA"

A leading Labour MP, Mr. George Lansbury, today declared that the Labour Government would not play the Tory game of repression in India. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement.

A leading Labour MP, Mr. George Lansbury, today declared that the Labour Government would not play the Tory game of repression in India. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement.

A leading Labour MP, Mr. George Lansbury, today declared that the Labour Government would not play the Tory game of repression in India. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement.

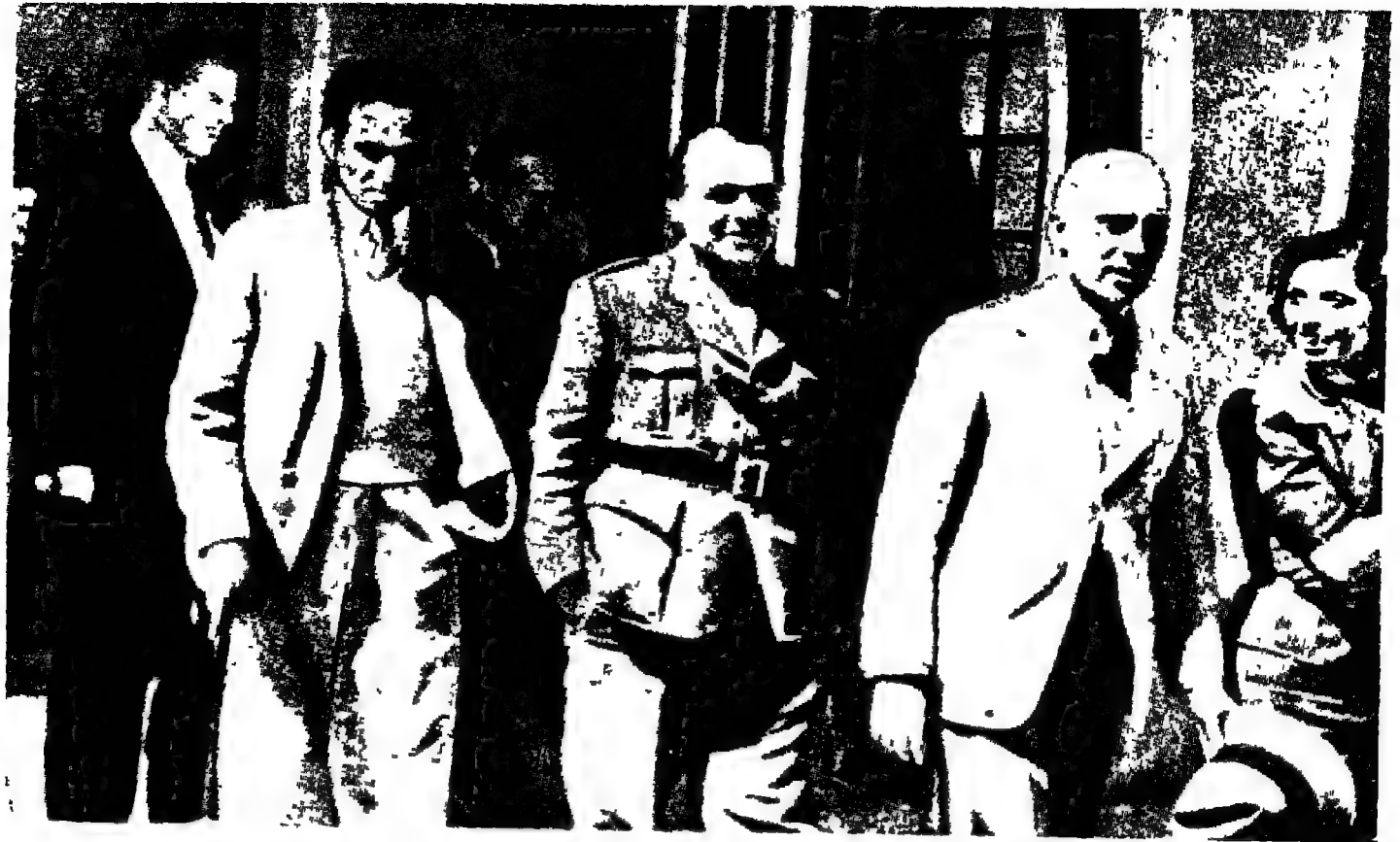
A leading Labour MP, Mr. George Lansbury, today declared that the Labour Government would not play the Tory game of repression in India. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement. He said that the Labour Government would follow the policy of non-violence and truth, and would not use force to suppress the Indian independence movement.

ਡੇਡੀ ਮਾਰਚ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ

ਡੇਡੀ ਵਿਖੇ ਗਾਧੀ ਜੀ, ਲੁਣ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ
ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਖਾਨ ਅਬਦੁਲੇ ਗੱਫਾਰ ਖਾਨ

1938 ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਟਨ ਮੈਨਨ, ਜਨਰਲ ਲਿਸਟਰ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ

ਐਸ. ਏ. ਡਾਂਗੇ

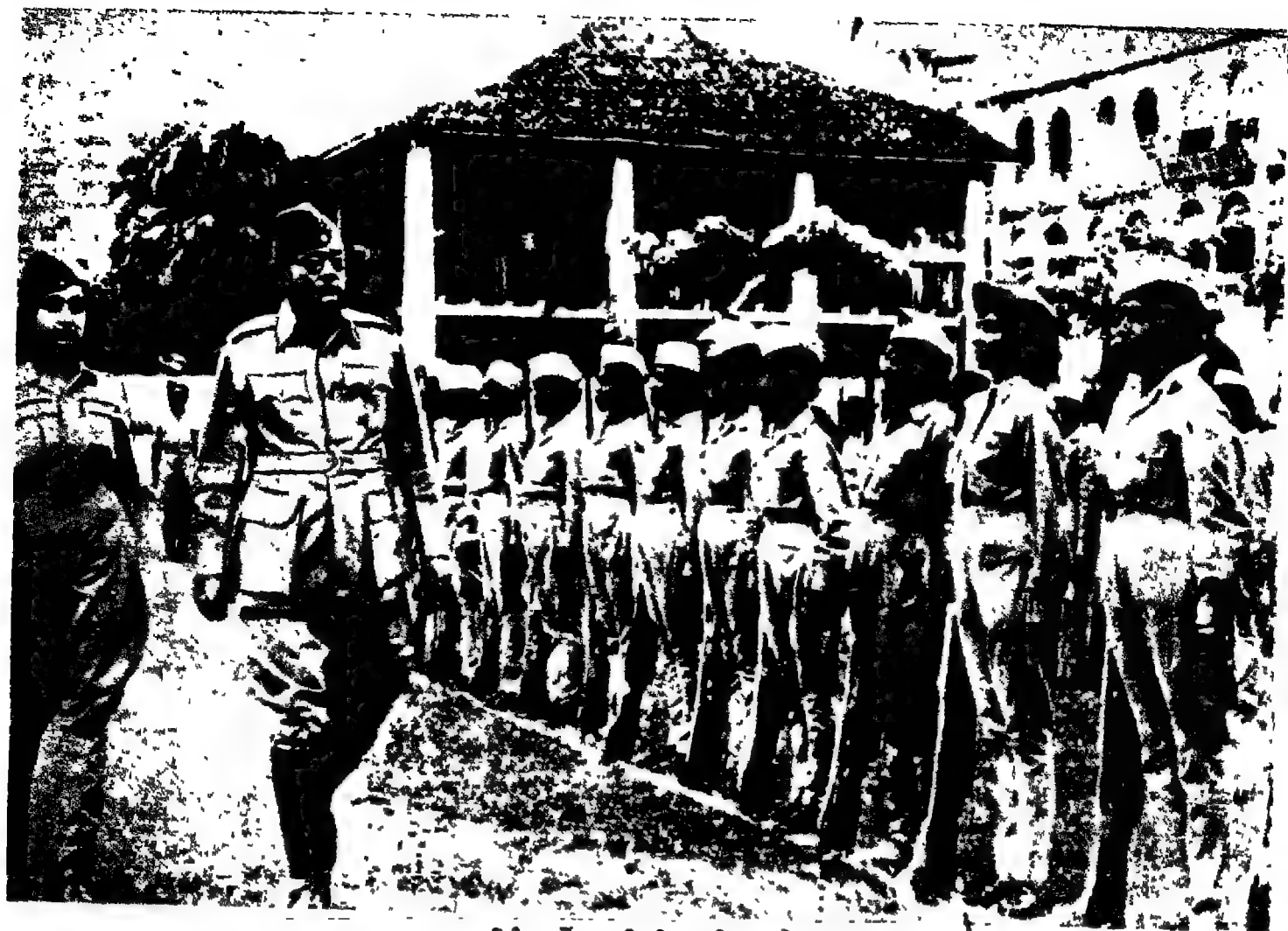
ਸੁਭਾਸ਼ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਬੋਸ ਅਤੇ ਪਟੇਲ

ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ

ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ

ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਰਜਮੈਂਟ

ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ

ਰਾਮਾਨੰਦਰ ਲੋਹੀਆ

ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਨੇ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗੋੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 1928 ਤੱਕ ਭਗੋੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਆਰਮੀ (ਗਣਤੰਤ੍ਰੀ ਸੈਨਾ) ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਢੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕ ਮਿਥਿਆ।

ਜਦੋਂ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ 'ਗੋ ਬੈਕ ਸਾਈਮਨ' ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਇਸ ਅਹਿੰਸਕ ਜਲੂਸ ਉਤੇ ਲਾਠੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਡਰਜ਼ ਨਾ ਦੇ ਪੁਲਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਭਜ ਗਿਆ। 1907 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। 1929 ਤੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫਿਰੋਜ਼ਸਾਹ ਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਜਹਿਮਤ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਅਰਾ "**ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਇਨਕਲਾਬ**" ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਘਰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਨਿੱਜੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤ੍ਰਾਹ ਫੈਲਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਰੀਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸ ਸਪੈਸ਼ਲ ਆਰਡੀਨੈਂਸ

(ਆਦੇਸ਼) ਦਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਟੇਡ ਡਿਸਪੀਉਟ ਬਿਲ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫਟੀ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਹੋਣੇ ਸਨ, ਹਾਲੀ ਐਲਾਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਟਰ ਗੈਲਰੀ (ਮਹਿਮਾਨੀ ਕੁਰਸੀਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਬ ਕਢ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਵਿਚ 'ਲਾਲ ਪੈਂਫਲੈਟ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਸੁੱਟੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਫੱਟਣ 'ਵਾਲਾ' ਇਹ ਬੰਬ ਜਾਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਲਾਲ ਪੈਂਫਲੈਟ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਬੋਲਿਆ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾ ਸਕਦੇ—ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਮੰਚ ਬਣਾ ਕੇ। ਇਹੀਓ ਕੁਝ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਿਰਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦਬਾਉ ਤੇ ਫੁਟ ਪਾਉ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਸਮੂਹ ਹਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੇਠਲੀ ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਦੀ 1905 ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਚਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਬੜੀ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਏਨਾ ਏਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਝ੍ਰਾਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗਾਂਧੀ, ਉਸ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵੋਤਮ ਤੇ ਸਫਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਸ ਲਈ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਘਟ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਤਾਂ

ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਕਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਈਮਾਨ ਨਾਲ ਖੱਬੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਓਨੀ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਜਕੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲੋਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਧ ਬਿਨਾਂ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਕ ਫੀ ਠੰਢਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਮੂਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਏਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਤੌਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਵਰੀ ਸਕਤੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਥਲੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਲੂਕ ਉਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਇਸ ਰੋਸ ਵਲ ਖਿਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਖੁਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਕੇ ਸਹੀਦ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ। ਪਰ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਬਦ ਸਨ, "ਮੈਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਡਟਿਆ ਰਹਾਗਾ," ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 13 ਸਤੰਬਰ 1929, ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 1925 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਨਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਬਾਹਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਸੁਰਮਗਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਲੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲੇਬਰ (ਕਿਰਤੀ) ਪਾਰਟੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਰੈਮਫੇ ਮੈਕਡਾਨਲ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਸਲਾਹ ਮਸਵਰੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ 1929 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ। 1929 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਲ ਪਾਰਟੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੇ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਇਰਵਨ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਐਲਾਨ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ (ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ) ਉੱਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜਖਿਮਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਵਖਰਾ ਸਮਝੌਤਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਨਾਹ ਵੀ ਇਸ ਦਿੱਲੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਰਵਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਸਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਮਤੇ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਨਵਿਆ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਹਿਜਵ ਦੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ੍ਵੈ-ਸਾਸਨ ਪਦਵੀ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਤੋਂ ਉਰੇ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗਰਗਮੀ ਸਾਥੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨਹਿਰੂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ।

ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਇ ਹੀ ਬਹਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਰਵਨ ਤੇ ਅਗਾਹ-ਵਧੂ-ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਫਿਕ ਪੈ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਿਲਾਂ 23 ਦਸੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਤੇ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਸੂਚਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੋਲ ਮੇਜ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇਗਾ । ਇਸ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਖਬੇ ਧੜੇ ਵਾਲੀ ਸਿਧਾ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ । “ਮੈਂ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹਾਂ,” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ । ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੀਣ ਸੁਰਾਜ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ।

30 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰੀਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਹਿਲ ਜੁਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਰਵਨ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਗੋਲ ਮੇਜ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਤੇ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਗੈਰ-ਤਬਦੀਲੀ ਧੜੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ, ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾ ਕਢੇ ਸਨ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਿੰਸਕ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਣ, ਮਤੇ ਜਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿਧੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ।” ਸੁਰਾਜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਇਹ ਮਤਾ ਕਿ ਉਸਾਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ

ਅੰਦੋਲਨ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ "ਕਾਗਰਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰੇ" ਪਾਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਕਾਗਰਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੀ ਸੀ -- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਮੂਹ। ਇਸ ਮੰਗ ਨੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿਚਿਆ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰਾਜ਼ੀਏ ਅਤੇ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਗੈਰ-ਤਬਦੀਲੀਏ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰਾਜ਼ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ, ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਵਾਦੀਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ "ਗੋ ਬੈਕ ਸਾਈਮਨ" ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਏਕਤਾ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੀ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ 1930 ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੰਨਤਾ ਵਲੋਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਣ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ 1930 ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰੀਕ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਗਾਧੀ ਜੀ ਉਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਰਾ ਚੌਰੀ

ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ.। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ।

ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਚਨ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਿਵਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਵਚਨ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਖੁਲ੍ਹਵਾਦੀਆਂ, ਅਗਰਗਾਮੀ ਗਣ-ਤੰਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਚਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਸੀ।

ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਚੱਖਣ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਨ ਹੱਕ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਜਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇਣ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਸ ਵਚਨ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਜਿਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਦੇ

ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਵਾਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਜਿਸਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਲਦੇ ਆਏ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਕ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਸੀ। ਨਵੀਨ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਿਕਾਰ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ "ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ" ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਯੋਗ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਰਖਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸੀ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਹਿੰਸਕ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਾਨੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ :

ਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਤਰੀਕਾ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰ ਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਈਏ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨਣ ਬਾਰੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਿਲਣੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਨੁਕਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਗਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ 'ਯੋਗਾ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਦੁਆਰਾ

ਸ਼ਾਸਨ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇ-ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਨੁਕਤੇ ਮੰਨ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸਿਵਲ ਨਾ ਫੁਰਮਾਨੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀ ਰਾਬਿੰਦ੍ਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸੀ, ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :

ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਸੇ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚਾਨਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਣਗ ਆਉਂਦੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ।

6 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਰਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਰਵਨ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜਨੇ ਪੈਣਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ :

ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਤੁਕ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਘਟ ਕੁਝ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਕੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ। ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਾਂ ?

ਲੂਣ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ

ਅੰਤ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ 12 ਮਾਰਚ 1930 ਵਾਲੇ ਦਿਨ 78 ਚੋਣਵੇਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਬਰਮਤੀ ਆਸਰਮ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਉਤੇ ਡੰਡੀ ਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ 200 ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਡੰਡੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਲੂਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਰਨਗੇ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਡੰਡੀ ਮਾਰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਕਿਰਸਾਣੀ ਅਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਹਥ ਵਿਚਲੀ ਖੁੰਡੀ ਉੱਤੇ ਝੁਕਿਆ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਜਿਹੜਾ ਕਰਾ ਦੁਆਰਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਰਬਲ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਲੰਟੀਅਰ ਇਸ ਅਹਿੰਸਕ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡੰਡੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਬੂਤ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। 30 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ 'ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਰਖੇ ਲੈ ਕੇ ਕੱਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਧਰਨੇ ਮਾਰਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਧਰਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਮਾਰਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ, ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਆਦਿ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ-ਦੁਗਣੀ ਤੇ ਰਾਤ ਚੌਗੁਣੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਛਾਏ ਖਿੱਚੂ ਸ਼ਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, 1600 ਦੇਂ ਲਗ ਪਗ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਦੌਸ਼ ਹੇਠ ਫੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਸਿਵਲ ਨਾਫੁਰਮਾਨੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਸੱਤ ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੀਆਂ।

ਉਧਰ ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਈ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੂਣ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਧਰਸਾਨਾ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਪੂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੂਣ ਕਢਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਥਾਸ ਤਾਇਬਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਬਈ ਦੇ ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਸੀ, ਲਹਿਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਨੇਤਾ ਜੋਸੀਲੀ ਕਵੀ ਤੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਸੀ। 21 ਮਈ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਧਰਸਾਨਾ ਦੀ ਖਾਣ ਵਿਚ ਲੂਣ ਕਢਣ ਦੀ ਕੋਸਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਕਨ ਪਤ੍ਰਕਾਰ ਵੈਬ ਮਿੱਲਰ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੀ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਖੋਲ੍ਹ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਮਾਰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਡਮ ਨਾਇਡੂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੰਗਾਰਿਆ "ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰ ਪਵੇਗੀ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਝੁਕਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਾਠੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁਕਣਾ" ਉਸ ਦੇ ਭਾਸਣਾਂ ਦਾ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਰਗਤ ਹੋਇਆ।

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਪਰ ਸਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਖਾਣਾਂ ਤੱਕ ਅਧੀ ਮੀਲ ਦਾ ਜਲੂਸ ਤੁਰਿਆ.....ਲੂਣ ਦੇ ਡਿਪੂਆਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖਾਈਆਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਉਤੇ ਸੂਰਤ ਪੁਲਸ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਖੜੇ ਸਨ.....ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੰਜ ਫੁਟ ਦੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਵਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਝੀ ਬੰਦੂਕਚੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਸਨ।

.... ਪੁਲਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਪੰਜ ਤੋਂ ਵਧ ਬੰਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਸਤੇ ਨੇ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ.....ਦਰਜਣਾ ਦੇਸੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ.....ਇਕ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੇ ਲਾਠੀ ਵਿਰੁਧ ਹਥ ਨਹੀਂ ਚੁਕਿਆ.....

ਮੈਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਜਦੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਖ ਚੀਖਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ।

..ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜਿਸਮ ਹੀ ਜਿਸਮ ਵਿਛ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਵਸਤ੍ਰਾਂ ਉਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਧੱਬੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ... ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਦਸਤੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਡਿਗ ਪਏ ਤਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਟੈਚਰ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ

ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਦਸਤਾ ਅਗੇ ਵਧਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਵੀ ਵਧਦੇ ਗਏ— ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਨਾਅਰੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਜਾਂ ਜਖਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਚ ਕੇ ਆ ਸਕਣਗੇ। ਪੁਲਸ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਸਤੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਟੁਟ ਪਈ... ਮੈਂ ਅਠਾਰਾਂ ਜਖਮੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਲਈ ਜਾਏ ਤੱਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ 42 ਹਾਲੀ ਵੀ ਖੂਨ ਵਿਚ ਲਬ ਪਥ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪਏ ਸਟੈਚਰਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੁਲਸ ਦਾ ਦਰਸਕਾਂ ਉਤੇ ਧਾਵੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦੇ ਇਕਠੇ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਕੇ ਉਥੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਮਿਲਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ:

ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਹੂ ਵਿਚ ਲਬ ਪਥ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਏਨਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖ ਤਕ ਨਾ ਸਕਦਾ... ਮੈਂ ਉਸ ਬੇਬਸੀ, ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜੀ ਉਥੇ ਖਲੋਤਿਆ ਮੈਨੂੰ ਹੋਈ. ...

ਅਹਿੰਸਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਟੁਟਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਨੇਤਾ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਏਦਾ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਬੇ-ਹਥਿਆਰ ਪੁਲਸ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਵੇਗਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ

ਆਪਣੇ ਬੰਦੂਕਚੀ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਭੀੜ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਹੀ ਗਰਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਪਮਾਨ 116 ਦਰਜੇ ਫਾਰਨਹੀਟ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਲੂਸ ਠੰਢਾ ਪੈਣ ਲਗਿਆ। 320 ਆਦਮੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਦੋ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਮੀਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਡਾਕਟਰ ਗਿਣਵੇਂ ਮਿਣਵੇਂ ਹੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਿੱਲਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਟ ਕਟਵਾਕੇ, ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲੇ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਭਿੰਡੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਵਡਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲੂਣ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਵੀ ਹੋਏ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜਲੂਸ ਯੂਰਪੀ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਹਿੰਸਕ ਸਨ। ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਨੇ ਮਾਰਨ ਲਗਿਆ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਿਦੋਸੀ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਦੇਣ। ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰੇਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਠਾਣ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਡੇਰਾ ਅਸਮਾਇਲ ਖਾ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਅਤੇ ਬੰਨੂ ਕੁਹਾਟ ਦੀ ਦਰਿਆਈ ਵਾਦੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਤਮਨਜਾਈ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ਾਰ ਖਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪਠਾਣ ਵਿਦਿਅਕ ਸਭਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਨੂੰ 1919 ਦੇ ਹਿਜਰਤ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਪੱਖੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੈਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜਲਾਵਤਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸੀ। ਉਹ 1929 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਡਾਕਟਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਵੀਨ ਵਿਦਿਆ ਲੈ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ਾਰ ਖਾਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਧਾਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਠਾਣ ਜੀਰਗਾਹ ਜਾ ਕਬੀਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੰਟੀਅਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਦ ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰਾਂ (ਰੱਬ ਦੇ ਸੇਵਕ) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਰਦੀ ਦੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਉਹ ਲਾਲ ਕੁੜਤੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਏਕੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ — ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਵੀ। 1930 ਤੱਕ ਖੁਦਾਏ ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ 80,000 ਹੋ ਗਈ ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ਾਰ ਖਾਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਈਦ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫ਼ਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਸਮੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਪਰਤੇ ਹੀ ਸਨ ਬਕਰੀਦ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਵੀ ਸਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਜੋਸ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਲੋਕ ਜਾਗ ਉੱਠੇ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ।

ਓਧਰ ਲੜਾਕੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ, ਅਕਾਲੀ, ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਪਰੇਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਇਲ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਣਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਨੇ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਪਲਟਣਾਂ

ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਠਾਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੱਪਣ ਜਤਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਹ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਨੀਤੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਮਿਲ ਜਾਵੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਪਲਟਣਾ ਨੂੰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਘੇਰ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਮਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਫ਼ਰੀਦੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਬੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਇਕ ਜੱਥਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜੱਥਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਨਦੀ ਕੋਲ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਦਸਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਵਿਖੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਥਾਨਕ ਹੇਠਲੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਬੰਧ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਵ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤੋਪ ਖਾਨਿਆਂ ਉਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਧਾਵੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸੀ।

ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅੰਬੀਕਾ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀ, ਲੋਕ ਨਾਥ ਬੱਲ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਘੋਸ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਿਆ, ਸਥਾਨਕ ਕਾਲਜ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਗੁਪਤਾ ਤੇ ਤੇਗਰਾ (ਟਾਈਗਰ-ਸ਼ੇਰ) ਬੱਲ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀਲਤਾ ਵਡੇਡਰ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਸੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤ੍ਰੀ ਸੈਨਾ, ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਸ਼ਾਖਾ, ਦੇ ਨਾ ਇਕ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸੀ। ਉਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਕੇਦਰਾ ਤੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਦੇ ਯੂਰਪੀਆਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ 50 ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੇ-ਰੂਪ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਤੋਪਖਾਨੇ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਪਰ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਧਾੜਵੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਲੀਵਸ ਤੋਪਾ ਤੇ ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੇ

ਗੋਲੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭਜਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। 22 ਮਈ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 57 ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਜਮੈਂਟ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਬਚ ਨਿਕਲੇ। ਇਥੇ 64 ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੈਨਿਕ ਮਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਟੇਗਰਾ ਬੱਲ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਲੋਕ ਨਾਥ ਨੂੰ ਇਹ ਸਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਲਿਆ, ਪਰ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਢਾਕਾ ਮਿਡਫੋਰਡ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਨਾਏ ਬੋਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪ ਭਗੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਥੀ ਬਾਦਲ ਤੇ ਦਿਨੇਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਸੁਕੇਅਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ ਦੀ ਰਾਈਟ੍ਰਜ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾ ਦੇ ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਭਜਦਿਆ ਜੋ ਵੀ ਯੂਰਪੀਆ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਸ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਦਲ ਸਾਈਨਾਈਡ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਏ ਤੇ ਦਿਨੇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ। ਬਿਨਾਏ ਬੋਸ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਛੇਸ ਬਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਿਆ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ।

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਜੀਵਤ ਰੱਖਿਆ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਲਭ ਲਏ। ਫਰਵਰੀ 1931 ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਐਲਫ਼੍ਰੈਡ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਸਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1930 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ ਆਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਤੇ ਅਪੀਲ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ 7 ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਪੌਰਟ ਬਲੇਅਰ (ਅੰਡੇਮਾਨ)

ਦੀ ਘੁਰਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਧਾਵੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਯੂ, ਪੀ. ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੱਧ-ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ 'ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਆਸ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅਹਿੰਸਕ ਮਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦਾ। ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਸਕ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬੀਜ ਸਨ। ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਸ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵੀ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਪਦੇ। ਏਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਝੁਕਾਵਾ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਨ-ਸਮੂਹ ਹਾਲੀ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਸਕ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਂਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੱਖਣੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਸੋਲਾਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ। ਇਥੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ "ਜੰਗੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ" ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾ ਵੜੇ ਤਾਂ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਸਨ ਨੇ ਸੋਲਾਪੁਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ 2,000 ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਭੇਜਣੇ ਪਏ। ਇਕ ਰਜਮੈਂਟ ਯਾਰਕ ਸਾਇਰ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਉੱਤਰੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਅਲਸਟਰ ਦੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼ੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਛਾਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਜਾਂ ਲੰਬੀ ਕੈਦ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਕਰ-ਮਨਾਹੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਹਲਵਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਪੂੰਜੀ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਿਸੀ ਉਪਜ ਦਾ ਅੰਤ੍ਰ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮੁੱਲ ਗਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਕਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਉਹ ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ

ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਜਾਂ ਕਰ ।

ਯੂ. ਪੀ. ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ) ਨੇ ਮਾਰਚ 1930 ਵਿਚ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਭੋਂ ਉਤੇ ਮਾਮਲਾ ਘਟਾਉਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕਰਜੇ ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਕੋਲ ਹਲਵਾਹਕਾ ਨੂੰ ਬੇ-ਦਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਇਕਵਾਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ । ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ ਸਾਬਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਨੁਕਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹਲਵਾਹਕਾ ਦੀ ਵੀ । ਦੂਜੇ ਨੁਕਤੇ ਅਪਵਾਨ ਹੋਏ ।

ਮਾਮਲਾ ਮਨਾਹੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਵਧ ਦੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਆਖ਼ਰੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ । ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਸ਼ਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨ ਪਟਸਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਗਾਉਂਦੇ, ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਮੰਦੇ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਟਸਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਟਸਨ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਾਇਆ ਆਦਿ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ । ਕਿਸ਼ੋਰਗੰਜ ਦੀ ਇਹ ਕਿਰਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਸੋਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣੀ ਪਈ । ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬੇਰਾੜ ਦੇ ਬੁਲਦਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਪਾਹ ਦੱਬ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਵਾਲਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ । ਸਥਾਨਕ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਮੁਜਾਰਿਆ ਤੇ ਖੇਡ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਬੁਲਦਾਨਾ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੰਘ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਮਲਾ, ਕਰ ਤੇ ਸੂਦ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ । ਜਥੇਬੰਦ ਕਿਰਸਾਨ ਵਲੰਟੀਅਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਮਾਮਲਾ ਆਦਿ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ । ਉਹ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦੇ ਤੁਰਦੇ ਗਏ । ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮੁਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਕੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ । ਇਥੇ ਵੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜਣੀ ਪਈ ਤਦ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ

ਆਇਆ ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਲ ਸੰਸਾਰ ਲੋਕ ਰਾਇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਕੀ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਭਾਰਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਓਨਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੰਨਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਡੰਡੀ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਦੁਰ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਸੀ । ਜਥੇਬੰਦ ਕਿਰਸਾਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰਨ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 1930 ਦੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਜਨਤਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ । ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜਮਾਨਤਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਉਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਰਾਜ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ 'ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਨਡਿਕਟਮੈਂਟ (ਦੋਸ਼ ਆਰੋਪਣ)' ਨਾਂ ਬੱਲੇ ਛਾਪੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਨ । ਆਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਹੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ

ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋ ਕੇ ਹਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਾਪਰੀ ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਹੋਈ।

ਪੁਲਸ ਨੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਇਕਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਲੱਭਿਆ। ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਧਰਨਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੁਰ ਤੁਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਕੋਲਾ ਤੇ ਸਿੱਦਾਪੁਰ ਤਾਲੁਕਾਂ ਵਿਚ 330 ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। 166 ਘਰਾਂ ਉਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਏਨੇ ਖਾਸ ਵਸੋਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਸਿੱਦਾਪੁਰ ਵਿਚ 31 ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੱਗੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤ ਰੱਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਲਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਲਾਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਪਬਲਿਕ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਕੁਟਦੀ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੜੰਦਾ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਅਮਲ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਿਤ੍ਰ ਐਚ, ਐਨ, ਬਰੇਲਸਫ਼ੋਰਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ

ਕਈਆਂ ਨੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕੈਂਪ ਵਿਚ

ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਕੁੱਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਸਰਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੁਗੀਆਂ, ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ.....ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹਨ", ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਰੋਸ ਹਾਲੀ ਵੀ ਆਰਥਕ ਸੀ, "ਖੇਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਇਕ ਦੋ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸੁਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ।"

ਬਰੇਲਸਫੋਰਡ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸੂਰਤ ਪੌਲੀਸ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਿਦਨਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੋਰਖਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਤੂਹ ਦਾ ਰਾਜ ਚਲਾਇਆ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁਗੀਆਂ ਢਾਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕ ਸ਼ੁਕ ਜਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ

1930 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਕਨਵੈਨਸਨ ਵਾਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭਾ ਪਤੀ ਰੈਮਜੇ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਖੁਦ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਸ ਹੀ ਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀ ਸਨ, ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਇੰਡੀਅਨ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੂੰ ਫਿਰੋ ਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਸ਼ਾਸਨ ਪਦਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੁੰਦਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਕਾਗਰਸ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਮੇਜ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਨਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਆਵੇ।

ਓਧਰ ਦਸੰਬਰ 1930 ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਖੂਬ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਮੰਗ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਕਾਗਰਸ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ।

ਗਾਂਧੀ ਇਰਵਨ ਪੈਕਟ

17 ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ 5 ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਮਤਾ ਅਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ ਵਾਲਾ ਵਚਨ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਮੇਜ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਾਲੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਰੋਸਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ 5 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਢਾਈ ਵਜੇ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਪੈਕਟ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠੀ ਤਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਤ-ਭੇਦ ਸੀ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਖਰਿਆ ਜਾ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਸਣੇ ਪਏ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਦਫਾ ਦੋ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ

ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ) ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਦਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਰਹੀ। ਪਰ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ.... ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ ਘੋਲਦਾ ਰਿਹਾ — ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ.....

ਅਸਲ ਵਿਚ 5 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਪੈਕਟ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਖਿਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ "ਹਿੰਸਕ ਦੋਸ਼" ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੂਣ ਉਤੇ ਅਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮੰਗਾਂ ਉਤੇ ਇਰਵਨ ਝੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਮਲਾ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਨਾ ਮੰਨਣ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅਗੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 23 ਮਾਰਚ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਫ਼ਾਂਸੀ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਬਾਊ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਈ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨਵਾਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕਰਾਚੀ ਕਾਂਗਰਸ

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਕੇਵਲ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਛੇ ਦਿਨ

ਪਿਛੋਂ। ਪੱਟਾਭਾਈ ਸੀਤਾਰਾ ਮਈਆ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ, “ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਭੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ।” ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਰਾਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਜਲੂਸਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਮਤਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਹਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਹਿੰਸਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੀ ਦਫ਼ਾ ਸੋਧਣੀ ਪਈ। ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਕਾਂਗਰਸ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਨਾ ਰਖਦੀ ਹੋਈ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ.....

ਦਫ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੋਧ ਦੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਅਤੇ ਯੁਵਕ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਫ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਹੀ ਘਟੀਆਂ ਸਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਤਾ ਮਦਰਾਸ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਪੈਕਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਣਗੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੰਢਾ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਕਦਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ।

ਪਰ ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਸਮਾਗਮ ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵੀ ਸੀ। ਮੁਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਪਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਏਨੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਇਹ ਸਨ :

- (ੳ) ਆਮ ਮੁਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ।
- (ਅ) ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ।
- (ੲ) ਭਾਰਤੀ ਖੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- (ਸ) ਮਾਮਲੇ ਘਟਾਉਣੇ ।
- (ਹ) ਵਗ਼ਾਰ ਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਿਛਾਹ-ਖਿਚੂ ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ।
- (ਕ) ਲੂਣ ਉਤੇ ਮਹਿਸੂਲ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ।
- (ਖ) ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਰੋਗ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਬੇਕਾਰੀ ਵਿਰੁਧ ਬੀਮਾ, ਅੱਠ ਘੰਟੇ ਦਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਸਮੇਤ ਛੁੱਟੀਆਂ ।

ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਸੀ ਪਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਾਚੀ ਕਾਗਰਸ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਭੋ-ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ 1930 ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਫੇਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਨੂੰ ਅਗਰਗਾਮੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਹੀ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਸੀ । ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਅਗਲਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਇਨ੍ਹਾ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਹੀ ਤੁਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਾਚੀ ਸਮਾਗਮ ਭਾਵੇਂ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ਿੰਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਮਿਟ ਗਏ ਸਨ (ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ), ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਗਰਗਾਮੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬੁਕਾਅ ਕਾਗਰਸ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ।

ਦੂਜੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਸਵਾਲ

ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਕਿਰਸਾਨ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਯੁਵਕ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਇਕਤਰਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਨੇ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਕਈ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਲੀਗ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਲਈ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਗਾਧੀ-ਇਰਵਨ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 24 ਤੇ 25 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਵਧ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਨਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧੌੜਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਭੇਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ 1931 ਤਕ ਕਾਂਗਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਦਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਭੇਜਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਵੀ ਸੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ। ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਅਨਸਾਰੀ ਵਰਗੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਵੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਅਗਾਹ ਵਧੂ ਮੁਸਲਮ ਰਾਇ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਅਨਸਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ—ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ। ਉਂਜ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, “ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ, ਚੋਣ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਏਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਗਾਧੀ ਜੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।” ਇਸ ਨਾਲ “ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ” ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ

ਮਿਲਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਗਲ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੋਣ ਖੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਉਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ :

ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਝੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਗਾਮੀਆਂ ਦੀ ਧਰਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੋਣ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ (ਭਾਵ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੋਣਾਂ ਕੇਵਲ ਦੋਸ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਰਡ ਵਲਿੰਗਡਨ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਨਵਾਂ ਵਾਇਸਰਾਇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰ ਰਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਿਛੇ ਸੀ। ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਾਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਰਾਸ਼ਨੀਤਕ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ-ਹੀਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਪਟਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਆਰਬਿਟਰੇਸ਼ਨ (ਸਮਝੌਤਾ) ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਖੁਦਾਈ ਖਿਦਮਤਗਾਰਾਂ ਉਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਮਾਮਲਾ ਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਸ਼ੁਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਸ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਮਨਵਾਣ ਲਈ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਵਲਿੰਗਡਨ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਅਨਸਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡੈਲੀਗੇਟ ਅਨਸਾਰੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਤੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤਾ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ"

ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਅਨਸਾਰੀ ਵਰਗੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤਾ ਨੂੰ ਏਨੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਵਸੋਂ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਾਧੀ ਜੀ ਸਿਮਲੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨੂੰ ਵਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਪ੍ਰਭਾ ਸੰਕਰ ਪਠਾਣੀ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਲਈ ਮੰਨ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਪਰ "ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਹੋਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਚ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਸਿਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ 15 ਅਗਸਤ 1931 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਡਨ ਜਾਣਾ ਮੰਨ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੁਖ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1931 ਤਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਨ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੂਜੇ ਡੇਲੀਗੇਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਤਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਉਦਯੋਗਕ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲੰਡਨ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੰਡ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਮੰਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਿਰਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੂਜੇ ਲਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਲਭ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਲੀ ਮਾਈਨਾਰਟੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਬੇਨਤੀ ਉਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ, ਨਾਂ ਹੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਟਣਗੇ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬੜੀ ਹੀ

ਦਲੀਲ ਭਰੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, "ਇਹ ਹੱਲ ਸੂਰਜ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਤਾਜ ਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਜੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਵਿਦੇਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਭਰਵੀਂ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਬਰਫੀਲਾ ਪਹਾੜ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਘਲ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਪਰ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਗਾ ਖਾਨ, ਅਤਿ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਉਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਲਈ ਉਨੇ ਹੀ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਭਨੇ ਹੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਮੋਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ 1931 ਵਿਚ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਨੇ 1930 ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਵਲਿੰਗਡਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨੁਕਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਹਿਕਮੇ, ਵਿੱਤ, ਵਿਦੇਸੀ ਵਿਹਾਰ (ਜੰਗ ਲੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਸਮੇਤ) ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ, ਵੈਸਟ ਮਿਨਿਸਟਰ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗਾਧੀ ਜੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ।

ਸਰਕਾਰੀ ਦਬਾਉ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ

ਵਲਿੰਗਡਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਸਮੁੱਚੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਰਵਨ ਦੇ 1930 ਵਾਲੇ ਦਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਪਰਸੋਤਮ ਦਾਸ ਟੈਂਡਨ ਵਰਗੇ ਉਘੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ

ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਉਤਰ-ਪਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ਾਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਡਾਕਟਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਿਟਾਗਾਂਗ ਦਾ ਸਹਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਯੂਰਪੀਆਂ ਦੇ ਰੈਹਿਮ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਖੜਗਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੀ ਹਿਜ਼ੀਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ 1931 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰੋਗਿਆਂ ਨੇ ਕੁਟਵਾਇਆ। ਦੋ ਬੰਦੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ

ਜਦੋਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਡਟੀ ਰਹੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਲੀ ਵੀ "ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ" ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਤ ਉੱਤੇ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਇ ਆਪਣੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਹ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁੜ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਧਮਕੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। 4 ਜਨਵਰੀ 1932 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹੁਣ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਬਾਓ ਵਿਰੁਧ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਵਿਦਰੋਹ 1932 ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿੰਸਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਯਤਨ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਸਮੂਹਕ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਡਰ ਸਮੂਹਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹਕ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ

ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਾਸ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। 24 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਾਰਸਕ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਘੰਟਾ ਘਰ ਕੋਲ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸੇਠ ਰਣਛੋਡ ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਫਿਰਕੂ ਫੈਸਲਾ

ਸਮੂਹਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਰਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ ਨਵਾਂ ਝੁਕਾਅ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮੁੜ ਹਰੀਜਨਾਂ, ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਪਛੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਿਤਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ 1932 ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਰੈਮਜੇ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਨੇ ਕਮੀਊਨਲ ਐਵਾਰਡ (ਫਿਰਕੂ ਫੈਸਲੇ) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ, ਹਰੀਜਨ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੈਡਰਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਚੋਣ ਕੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੜੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾ ਅਛੂਤ ਜਿਵੇਂ ਐਮ ਸੀ-ਰਾਜਾਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਂਝੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰੀਜਨਾਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ। ਕਈ ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਵਰਗੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਦ ਤਕ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਉਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ ਜਾਦੀ। ਵਲਿੰਗਡਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਇਸ ਗਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਪੂਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਯਰਾਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ, ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫਿਰਕੂ ਐਵਾਰਡ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਲਈ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ—ਏਨੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਐਵਾਰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਗਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ

ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੂਨਾ ਸਮਝੌਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰਕੂ ਐਵਾਰਡ ਵਿਚ ਸੋਧ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਅਛੂਤ ਲੀਗ ਉਤੇ ਸਰਵੈਂਟਸ ਆਫ ਦੀ ਅਨਟੱਚੇਬਲਜ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਦਿ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਟਤ, ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਅਨੁਸੂਚਤ ਆਦਿ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੇ (ਜਿਥੇ ਸਾਬਕਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿਸਨਰੀ ਵੈਰੀਅਰ ਐਲਵਿਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਰਾਓ ਹਿਵਾਲੇ ਆਦਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ) ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲਾ ਦਿਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲੀ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਛੋਹ ਹੱਦ ਤਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਵ ਹਰੀਜਨਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਦਵਾਰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਵੀ ਸੀ। 8 ਜਨਵਰੀ 1933 ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਦੀ ਹਰ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਗੜ੍ਹ ਬਣੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੀ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੂਹ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਾਲੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਯੂ. ਪੀ. ਤੇ ਫਰੰਟੀਅਰ ਵਿਚ ਕਰ ਅਤੇ ਕਰਾਇਆ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ।

1932-33 ਸਾਇਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਟੜ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ (ਜਿਹੜਾ ਅਹਿੰਸਕ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ) ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਬਾਓ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਅਮਲਾ ਦੇ ਕਈ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਬਦਨਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਸਨ। ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਨਵਾ ਗਵਰਨਰ ਸਟੈਨਲੇ ਜੈਕਸਨ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਡਾਇਓਸੀਸਨ ਵਿਮਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਬੀਨਾ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਫਾਇਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੋਲੀ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁਕ ਨੂੰ ਲਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਰਹੀ। ਬੀਨਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ।

ਜੂਨ, 1932 ਵਿਚ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਦੇ ਪਿੰਡਾ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਗੁਰੀਲੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਕੈਪਟਨ ਕੈਮੇਰਾਨ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੀਤੀਲਤਾ ਵਾਡੇਡਰ ਅਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੱਤ। ਅੰਤ 1933 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੂਰਯਾ ਸੇਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਗੋਰਖਾ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੋਰਖਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਸਟੀ ਨੇਤਾ ਕਰਕੇ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਹਿਰਾ ਦੇ ਸਕੂਲਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ, ਉਹ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਯੂ. ਪੀ. ਆਦਿ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਸਨ।

1933 ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੁਗਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਬਾਦਾਨਗੰਜ ਵਿਚ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਜਲੂਸ ਉਤੇ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ—ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਬੰਰਸਾਦ ਦੇ ਇਕ ਕਾਗਰਸੀ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਰਚ 1933 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਕਾਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਡੈਲੀਗੇਟ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੋਲੀਸ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਖੇਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਅੰਤਰਮ ਪ੍ਰਜੀਡੈਂਟ ਜੇ. ਐਮ. ਸੇਨ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਾਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਵਲ ਨਾਫੁਰਮਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਪਾਸ ਹੋਏ।

ਏਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 1,20,000 ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਫੜੇ ਤੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ

ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦਾ ਲੋਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹਾਲੀ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਗਾਧੀ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਈ 1933 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ 21 ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫਟਾਫਟ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਤਿਆਗ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1934 ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਧਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ, 1932 ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਦਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1935 ਦਾ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣੇ ਪਾਸ ਹੋਏ। ਨਵੇਂ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੈ-ਸਾਸਨ ਦੇ ਹੋਰ ਹੱਕ ਮਿਲ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਕ ਕੌਮ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪਲੜੇ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਗਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚੋਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਗੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੋਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਦੇ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਨੀਆਂ ਸੁਰਖਸਤ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਖਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ

ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਰਦਾਇਕ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਉਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ।

1935 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ "ਉੱਯਾ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਨਕ" ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਯੋਗ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਸਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬਦਲਿਆ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੰਤ੍ਰੀ ਠੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਰਾਜ ਵਿਦੇਸੀ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਐਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਾਤਕ ਭਾਗ ਇਕ ਦਮ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਸਰਤਾਂ ਨਾਲ ਉੱਕੀ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਚੋਣਾ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਐਕਟ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਕਿੰਨੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਫਲ ਵੀ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਵਡੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਦਵੀ ਵੀ ਸਾਭ ਲੈਣੀ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਹੋਰ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਠੰਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ 1937 ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ

ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਜੇ ਧੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਮੰਤ੍ਰੀ-ਮੰਡਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਕੇਵਲ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਸਨ।

ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤ੍ਰੀ-ਮੰਡਲ ਵੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਢਾਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਤੇ ਹੱਕ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਆਧਾਰ ਹੀ ਗਲਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਭੋਂ ਮਾਲਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚੂ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਮੁਢਲੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਭੋਂ-ਵਾਹੀ ਸਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਤੇ ਸੌਖੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਰਤੀ ਸੰਘਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਤੇ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਕਾਫੀ ਸੌਖੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੁਢਲੇ ਹੱਕਾਂ ਉਤਲਾ ਕੰਟਰੋਲ ਢਿੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਵੇਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਭੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹਾਲੀ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਵਖਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਖਰਾ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਸਾਵਾਦ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸਵਾਸ ਦੀ ਪੌਣ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਪੌਣ ਦੀ ਠਢਕ ਸੀ।

6. ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਜਨਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੋਚਿਆ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਨੇਤਾ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਸਟ੍ਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਧੜੇ ਹੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਾਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੁਣ ਤਕੜੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਤੀਜਾ, ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਉਲਟਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ ਪੱਧਰ, ਉਤੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਸਕਦੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕੈਦ ਜਾ ਫਾਸੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਤੇ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜਾ ਦੂਜੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਨ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦ ਨੰਦਾ ਪੈ ਪਿਆ।

ਲਾਭ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਝੁਕਾਅ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ, ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ, ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ

ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਸੀ। ਤੀਜੇ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

1929 ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਇਹ ਮੰਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲਿਆ। ਉਪਜ ਬਹੁਤ ਗਿਰ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਬੇਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਉਪਜ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਢਾਂਚੇ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। ਅਤੇ 1936 ਤੇ 1937 ਦੋਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ। ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ 1938 ਤੇ 1939 ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ 1939 ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਸਨ। ਲਖਨਊ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ 1936 ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਟੀਚਾ ਮਿਥਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਸਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਉਮਨੇ ਕਿਹਾ :

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹੱਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਭੈਂ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਰਿਆਸਤੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਹਿੱਤ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੂਪ ਅਪਨਾਉਣਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੁਕਦੀ ਗਲ ਇਹ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਏਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਦਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਪੀ. ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਰਿਹਾ। 1934 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਦੇਵ ਅਤੇ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਨਿਸਚਤ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜੀ ਟੀਚੇ ਵੀ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ "ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਸੂਲ" ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੇਰਲਾ, ਆਧਰਾ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਦ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਗਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਬੂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਉਤੇ ਮਨਾਹੀ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1934 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੈਡ ਫਲੈਗ (ਲਾਲ ਝੰਡਾ) ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਸੰਘ) ਉਤੇ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੋਰਠ ਮੁਕਦਮੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਏ ਉਹ ਇੰਡੀਆ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਰਾਇਸਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਏਧਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਚਮਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਮਰੀਨਲ ਕਾਂਤੀ ਬੋਸ ਵਾਲੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਦੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਗਿਰੀ ਤੇ ਮਰੀਨਲ ਕਾਂਤੀ ਬੋਸ ਉਸ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟ੍ਰੇਡ

ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਇਕ ਸੰਮਿਲਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆ ਵਿਚੋਂ ਖੱਬੇ ਝੁਕਾਅ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਇ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਲਾਲ ਝੰਡੀ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਉਤੇ ਮਨਾਹੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1934 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਪੜਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕੇਂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਨਖਾਹਾਂ ਇੱਕ ਦਮ ਘਟਾਏ ਜਾਣ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਹੜਤਾਲ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਕੋਈ 1,20,000 ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਬਾਓ, ਸੱਜੇ ਧੜੇ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਤੋੜ ਕਾਲੀਆ ਭੇਡਾਂ ਵਾੜ ਦੇਣ ਨਾਲ (ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਬੇਕਾਰ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਹੀ 90,000 ਸੀ) ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੜਤਾਲ ਟੁੱਟ ਗਈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਝੁਕਾਓ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਗਾਧੀਵਾਦ, ਕਾਗਰਸੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ 1929-31 ਦੇ ਮੰਦੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਲਿੰਗਡਨ ਨੇ ਦਬਾ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣ ਨੇਤਾ ਮੁੜ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਿਰਸਾਣੀ ਨੇਤਾ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦਾ ਕਰਿਆਨੰਦ ਸਰਮਾ ਸੀ। ਫਰੰਟੀਅਰ ਦੇ ਖੁਦਾਈ ਖਿਤਮਤਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਖਣੀ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਦੇ ਰਾਇਸਟਾ ਨੇ ਵੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਵਡੀ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਦੇ ਗਵਾਦੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਧੱਕੇ ਦਾ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੀਰਥ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਜਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਹਿਰ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿਚ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਡੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

ਜਿਹੜੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਟੇਟ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1947 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਡਟ ਕੇ ਲੜੀ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਤਾਮਿਲਨਾਦ ਦੇ ਵਨੀਆਰਾ, ਦੱਖਣੀ ਤਾਮਿਲਨਾਦ ਦੇ ਬੇਵਰਾ ਤੇ ਨਾਦਰਾ ਅਤੇ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਇਰਾਵਾ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸੈ-ਸਾਸਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਫਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਟਾਂ ਮੰਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਾਨਭੂਮ ਅਤੇ ਪੂਰੂਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰਾਂਚੀ ਤੇ ਸਿੰਘਭੂਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਤਾਨਾ ਭਗਤ ਆਦਿਵਾਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗਾਧੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪੰਥ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਗੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਗਈਕਾਲੋ ਨਾ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਦਸੀ ਗਈ, ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਣੀ ਗਈਕਾਲੋ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਖਾਂ ਭਾਸਾਨੀ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣ ਲਹਿਰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਰਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲੀ।

ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਜੱਥੇਬੰਦ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਧੀਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਨੇ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦਾ 1937 ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ-ਕੇਸਵਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਂਵਨਕੋਰ ਦਾ ਵਿਆਲਾਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਸਥਾਨਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਰਸਾਣੀ ਲਹਿਰਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘੋਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੀ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਸਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਜਿ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਪੁਰਾਣੇ ਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ

ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਚਾਤ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਅਪੀਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਕਾਗਰਸੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਲੂਸਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੌਰਚੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮੰਚ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਿਜਲੀ ਤੇ ਬਕਸਰ ਦੇ ਕੈਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂਡਲੇ ਜਾਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਤੇ ਤ੍ਰਾਹਵਾਦੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਪੈਂਫਲੇਟ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਬੰਬਾ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘੋਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1935 ਦੇ ਮਈ ਦਿਵਸ ਉਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ 31 ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ (ਸੁਮੇਲ) ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਦਿਟਾਗਾਂਗ ਦਾ ਧੜਾ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਗਰਸੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗਾਧੀ ਦੇ ਸਰਵੋਦਯ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਝੁਕਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੇਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਲੈਕਟਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਸੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤ੍ਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ ਵੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਥਾ ਥਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ

ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਆਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਕਈ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਏਨੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿਤੀ ਰਖੀ। ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਵਿਰਲੀ ਵਿਰਲੀ ਥਾਂ ਹੀ ਸੀ; ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਸੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਈਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਭੈੜਾ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਰਾਜਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਬੇਤਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜੇ ਤੇ ਮੁਖੀਏ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਨਾਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ, ਕਿਤੇ ਸਟੇਟਸ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਰਿਆਸਤੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਕਾਂਗਰਸ। ਇਹ ਸਭ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਰਿਆਸਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੈਨਿਕ ਪਹਿਲੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਸੀ।

1920 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਪੁਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਲੋਕ (ਪਰਜਾ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਮੈਂਬਰੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ

ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਕਦੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗਲ ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਂਬਰੀ ਦੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੱਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲੇ ਸਥਾਨਕ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲਾਂ ਜਾਂ ਸਟੇਟਸ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਨਰੇਂਦਰ ਮੰਡਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਵਿਚ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਹਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਸਨ।

ਜਿਸ ਵਰ੍ਹੇ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹਾਰਕੋਰਟ ਬਟਲਰ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੇ ਸੁਝਾਓ ਦੇਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਬਲਵੰਤ ਰਾਇ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਮਨੀ ਲਾਲ ਕੋਠਾਰੀ ਅਤੇ ਦਖਣ ਦੇ ਜੀ, ਆਰ. ਅਭਿਆਕਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦਸੰਬਰ 1917 ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ। ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਭਾਵੇਂ ਪਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੁਲਵਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ 700 ਡੈਲੀਗੇਟ ਵਖ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਰਿਆਸਤੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਏਸ ਗਲ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਾਂ ਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵਖਰ ਰਖਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਲਚਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤ ਸਕਦੇ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਰਖਣ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦੀ

ਆਵਾਜ਼ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਰਾਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਦਸੰਬਰ 1927 ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭੂਪਵਾਦ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੰਨੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਲਈ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਡਾ ਤੇ ਸਿਧਾ ਦੁਸਮਣ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ :

ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ...
ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਇਸਦਾ ਫੈਸਲਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ।

1929 ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਮਤਾ ਵੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਵੀ ਰਿਆਸਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਕਿ ਰਿਆਸਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮੰਗੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਗ ਮੰਨੀ ਨਾ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ (ਮੀਮੋ) ਵਿਚ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਫੈਡਰਲ (ਸੰਘੀ) ਵਿਧਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦਲੇ ਹੱਕ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਕਰਾਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੰਗੇ ਸਨ, ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਲਈ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਲੋਕਰਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸੇਧ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗਿਆ।

ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ 1930 ਵਾਲੇ ਦਖਲਹੀਣ ਮਤੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਆਪ ਖਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਮੁਦਲੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਫੈਡਰਲ (ਸੰਘੀ) ਅਸੂਲ 1935 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ 215 ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਸੀਟਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਾ ਹੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਕੋਟ, ਜੈਪੁਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੇ ਟ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਵਿਚ, ਇਸ ਮੰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲੇ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਅਸੂਲ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਫੁਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਵਿਰੋਧੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਚਰਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਖੋਹਣਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। 1938 ਦੀ ਤਰੀਪੁਰੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 1939 ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਰਿਆਸਤੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿਤੇ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ

ਜੋਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ, ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸਟਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤੀ ਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ 1885 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਬਾਝ ਭਾਰਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਤਿਆਗਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। 1927 ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਸ਼ਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਰਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਲੇਟਿਨ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਲਾਵਤਨ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਧੀਕੀ ਦੇ ਮਿਨਾਰ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਸ਼ਲਜ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਏਥੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਮਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਅੱਜ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪਰਜਾ, ਅਰਧ-ਪਰਜਾ ਤੇ ਹੋਰ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਦੁਸਮਣ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਸਮਣ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਢੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਬ੍ਰਸੇਲਜ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲੀਗ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮਦਰਾਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਬਹੁਤ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਰਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਗਈ—ਇਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਫੁਲ੍ਹਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ, ਜਾਪਾਨ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਕੱਟੜ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਥੋਪੀਆ, ਸਪੇਨ ਤੇ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੇ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਬੇਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 1937 ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਚੀਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਦਮ ਜਪਾਨੀ ਵਸਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦੇਣ। 1938 ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰੀ ਜੱਥਾ, ਡਾਕਟਰ ਐਮ. ਅਟੱਲ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਹੇਠ ਚੀਨੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਨ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕੋਟਨੀਸ ਵੀ ਸੀ।

ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਤੱਥ ਸੀ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਵਿਰੁਧ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਕਤੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨਹਿਰੂ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 1936 ਦੀ ਲਖਨਊ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ

ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ

ਸਾਡਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਥਾ ਥਾ ਲੋਕ ਅਮਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਇਹ ਉਹੀਓ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦਾ ਭਰਾ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਝੜ ਰਹੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਨਪ ਹਨ। ਪਛਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਧੀਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਰਾਸਟਰ-ਵਾਦ ਇਸ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜੋੜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਹਿੱਸ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਹਵਧੂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇਗਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੰਧਨ ਤੋੜਨ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਵੀ ਸਾਥ ਹੈ।"

ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

1935 ਦੇ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜਾ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਲੋਕਰਾਜੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਉਸਨੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਤਕ ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਧ-ਭੂਪਵਾਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਧਾਰਮਕ ਕਟੜਪੰਥੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ 58 ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਗਰਸ ਕੇਵਲ 26 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 26 ਵਿਚੋਂ 15 ਤਾਂ ਫਰੰਟੀਅਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਥੇ ਖਾਨ ਅਬਦੁਲਗਫਾਰ ਖਾਨ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਗ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਸਮੱਚੇ ਰਾਸਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਲੜਨ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਚਾਹ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਿਤਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਦੇ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੀਗ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਵਖ ਵਖ ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਝੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਥਲੇ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਭਾਵ ਉਘੜਨ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਟ ਵਰਕਰਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ) ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਮੁੜ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਜਸਟਿਸ (ਨਿਆਂ) ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉਠ ਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। 1935 ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਫਰਤ ਬੀਜ ਦਿਤੀ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਦੋ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਨਾ ਹੀ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਸਭ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਦੀ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰਕੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀਆਂ।

1936 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਾਂਗਰਸ ਕਟੜਪਨ ਨਹੀਂ-ਸਗੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀ ਕੀ ਸੀ? ਉਹ ਵਖਾਉਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ

ਸਹਿਰੀ ਪ੍ਰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਗਤ ਤੇ ਗ਼ੈਰਲੋਕਰਾਜੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਵੰਡੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਮੰਡਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਕਿਰਤੀ ਝਗੜਿਆਂ, ਹਰੀਜਨ ਸੁਧਾਰਾਂ, ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਖੋਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਨਸ਼ਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਸ਼ਾ ਬੰਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ। ਮਦਰਾਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਗੀਤ ਵੀ ਚਲਾਈ। ਇਹ ਗੀਤ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਕਿਰਤੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਆਮ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਰਤੀ ਸਾਂਝੇ ਸੌਦੇ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ। ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਵਖ ਵਖ ਜਮਾਤਾਂ; ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਦੇਣ 1937 ਤੋਂ 1939 ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਉਹ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੱਜੇ ਧੜੇ ਦੇ ਅਤੇ ਸਹਿਜਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਏ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ—ਘਟੋ ਘਟ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ।

1935 ਵਿਚ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਚੋਣਾ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਬਣਿਆ ਉਹ ਯੂ. ਪੀ. ਆਂਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਸੀ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ 1937 ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਵੋਟ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਧ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀ ਕਿ ਇਹ ਡਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ ਜਤਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਿਆਨ-ਵਾਨ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮਾਰਚ 1937 ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਤਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਜਮਾਤਾਂ ਮਜਲਸੇ ਆਹਰਾਰ ਅਤੇ ਜਮਾਇਤੇ ਉਲੇਮਾ-ਏ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ। ਪਰ ਸਮੂਹਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੀ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਕ ਮੇਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੇ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਲੀਗੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਹਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਿਰਸਾਣੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇਗੀ।

ਪਰ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਕਿ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਪੱਖੀ ਤੇ ਸੱਜੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਇਸਨੇ ਉਤਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦੇ 1937 ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸਣ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾਹ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆ ਤੇ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਦਾ

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । 1938 ਵਿਚ ਲੀਗ ਦੀਆਂ 170 ਸ਼ਾਖਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । 90 ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਤੇ 40 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ । ਇਕੱਲੇ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਲਖ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਲਏ । ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਏ. ਐਫ. ਸਲਾਹਉਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ 1940 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਠੀਕ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1972 ਵਿਚ ਕਲਕਤੇ ਵਿਖੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ :

।ਜਸ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ... ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਡਰ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਖਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ... ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਲਗਾਓ ਸੀ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮਜਲਸੇ ਆਹਰਾਰ ਅਤੇ ਜਮਾਇਤੇ-ਉਲਾਮਾ-ਏ-ਹਿੰਦ ਵਰਗੀਆਂ ਕਟੜਪੰਥੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਲੀਗ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ । ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ।

ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ

ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ 1939 ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਬੜੀ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਉਹ ਫਾਸਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 1939 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹਿਰੂ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਦੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜੌਰ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸਪੇਨ, ਈਥੋਪੀਆ ਤੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਦੀ ਜੰਤਾ ਨਾਲ ਜਤਾਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪਾਨ ਦੇ ਚੀਨ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੀ ਉਨੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਸਤੀਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾ ਸਮੇਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਕੇ ਫਾਸਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਏਸ ਲਈ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ “ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ” ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ ਉਹੀਓ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਕਹਿਣਗੇ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਉਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੈ-ਸਾਸਨ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। 3 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਗ ਗਈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਪੇਟਣਾ ਸੀ। 1935 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਦਾ ਫੈਡਰਲ (ਸੰਘੀ) ਭਾਗ ਹਾਲੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਕਰਨਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸੀ — ਘਟੋ ਘਟ ਵਿਧਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸਰਕਾਰਾਂ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ

ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਯੁਧ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1939 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕੇਵਲ ਇਹ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨਰਾਜ਼ ਸੀ।

ਪਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫਾਸਿਸਟ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਯੁਧ ਛਿੜਨ ਬਾਰੇ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਸਕਿਆ। 14 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਯੁਧ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਸੀ :

ਜੇ ਯੁਧ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਬਜ਼ੇ, ਬਸਤੀਆਂ, ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਮਸਲਾ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਦਸਪੀ ਹੈ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਭਾਰਤ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲੇਗਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਮਿਲਵਰਤਣ ਬਰਾਬਰ ਦਿਆ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ। ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਯੁਧ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਲੋਕਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਸਾਫ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦਸੇ ਕਿ ਨਵਾ ਢਾਂਚਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹ ਆਸ਼ੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਐਲਾਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਇਸਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਇਸਰਾਇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਦੇਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1939 ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ

ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਯੁਧ ਸਬੰਧੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ ਵਾਇਸਰਾਇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਯੁਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਹਾ ਦੂਰ ਪਰੇ ਇਕ ਗਾਜਰ ਟੰਗ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ, "ਭਾਰਤ ਵੱਡੇ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।"

ਇਸ ਉਤਰ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਿਰਲ ਹਾਲੀ ਵੀ ਰਖ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ "ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।" ਪਰ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਤਖ ਸੀ।

ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਿਛੋਂ 1940 ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਗਾਧੀ ਜੀ ਮੁੜ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਹੀ ਗਾਧੀ ਜੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮੂਹਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਿਲੋਂ ਯੁਧ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਓਨੀ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ

ਨਾਲ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੇਟ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦਿਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਉਸ ਦੂਹਰੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਏਸ ਵੇਲੇ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ 1940 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ।

1941 ਤੱਕ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯੂਨ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪੋਲੈਂਡ, ਬੈਲਜੀਅਮ, ਹਾਲੈਂਡ, ਨਾਰਵੇ, ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਲਿਤਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਭਾਵੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਜੂਨ 1941 ਵਿਚ ਰੂਸ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਪਾਨ ਵੀ ਪਰਲ ਹਾਰਬਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1941 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਹ ਯੁੱਧ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸਟਰ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿੱਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਏਸ਼ੀਅਨ ਮੰਚ ਉਤੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੁਰੰਤ ਜਿੱਤਾ ਜਪਾਨ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਫਿਲਪੀਨੀ ਇੰਡੋ-ਚਾਈਨਾ, ਇੰਡੋ-ਨੇਸੀਆ, ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਬਰਮਾ ਸਭ ਫਟਾ ਫਟ ਜਿੱਤ ਲਏ ਸਨ। ਜਪਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਮਾਰਚ 1942 ਵਿਚ ਰੰਗੂਨ ਉਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਮਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਖਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਜਪਾਨੀ ਧਾਵੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜੰਗ ਲਈ। ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਵਚਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰੇ-ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰ ਸਟੈਫੋਰਡ ਕਰਿਪਸ ਦੇ ਹਥ ਇਕ ਐਲਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ। ਕਰਿਪਸ ਵਾਰ ਕੈਬੀਨਟ (ਯੁੱਧ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਣ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਸਲੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਖਰੜਾ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਪਦਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਵਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਸਾਰ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਾਤਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਸਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗੀ। ਪਰ ਇਕ ਸਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਤ, ਜੇ ਉਹ ਚਾਹਵੇ, ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਨੇਤਾ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ' ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇਣਗੇ। ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਰਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ (ਸੈਨਿਕ ਮੁਖੀਏ) ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਥੱਲੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਰਖਿਆ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਮੰਤ੍ਰੀ ਭਾਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਐਲਾਨ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਬਦ ਜੋੜਨੇ ਪਏ, "ਕਮੇਟੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ।" ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਣਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਦੀ ਸੀ। ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਰਾਜ ਮੰਗਦੀ ਸੀ, ਹੁਣੇ ਹੀ

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਕ ਦਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ, ਵਖਰਾ ਸੰਘ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਂਜ ਵੀ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਸਿੱਖ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ; ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਹਰੀਜਨ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਸਭ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਧੁੰਦਲੀ ਤੇ ਅਸੰਤੋਖੀ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਫ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਝਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਵੀ ਉਹ ਸੁਰੂ ਸੁਰੂ ਵਿਚ "ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ" ਤੇ "ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ" ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਰਿਪਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਉੱਦੇਸ਼ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸਦ ਨੂੰ ਚੁੜੇਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਸਭ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਰਿਪਸ ਦਾ ਦੌਰਾ ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

1942 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਕਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਿਸਾਦ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਠੇਕੇ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਗਾਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਰਿਪਸ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਜ਼ਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸੀਆ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦੁਖ ਸੀ। ਮਲਾਇਆ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੱਟਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀ

ਸ਼ਰਨ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਫਿਲਪਨਜ਼ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। 'ਭੋਇ ਫੂਕਣ' ਰਖਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤਣੀ ਸੀ ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਝਰ ਤੋਂ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਖ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਲੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਟਿਆ ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਵਸਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਹਾਲ ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਬਰੂਮਾ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ~~ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ~~, ਸਾਰੇ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਲੜਨਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ~~ਲੜਨਾ~~ ਲੜਨਾ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੋਢੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਤੇ ਤੁਰ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਬਦ ਸਨ, "ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂਪਨ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਇਸ ਸਕਟ ਵੱਲੋਂ, ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਸਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਗਲਪਨ ਵੀ ਕਹੇ ਮੈਂ ਟਲਾਗਾ ਨਹੀਂ।

ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਪਿੱਛਾ ਦੇਖਣ ਬਿਨਾਂ ਵਧੇ ਆ ਰਹੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਾਪਾਨ ਦਾ। ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਠ ਹੋ ਕੇ ਕੁੱਦਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਇਸ ਮੰਗ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਫਾਸਿਸ਼ਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੇ ਵਡੇਰਾ ਸਰਾਪ ਖਰੀਦਣਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਾਂ ਰੂਸ ਤੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ? ਨਹਿਰੂ ਝੜੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਸੀ।

ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਬੜੇ ਲੰਬੇ ਤੇ ਕੌੜੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਮਨਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ

ਹੀ ਰਹਿਣ, ਸਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਹੀਓ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਇੱਕ ਦਮ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ “ਅਜਿਹਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਡੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਵਰਦਾ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ “ਰਾਸਟ੍ਰੀ ਮੰਗ” ਦਾ ਖਰੜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਗ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਸੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਕੁਇਟ ਇੰਡੀਆ (ਭਾਰਤ ਛੋੜੋ)” ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਅਹਿੰਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੀ ਪਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ 1920 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਧਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਗਈ।

ਉਧਰ ਜਨਰਲ ਚਿਆਗ ਕਾਈ ਸ਼ੈਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਚਰਚਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਨਤਕ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਫਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ।

ਬੰਬਈ ਦਾ ਅਗਸਤ 1942 ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਮਹਾਨ “ਭਾਰਤ ਛੋੜੋ” ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਮਤਾ ਅਖੜ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ-ਹੀਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸਹਿਕਾਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਅਮਲ ਵਾਸਤੇ। “ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਭਾਰਤ ਦਾਸਟਰ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ” ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ “ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼੍ਰੇ-ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ।” ਮਤੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਾਕ ਸਨ : “ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇ-ਅਧਿਕਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰੋਸ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਜਾਈਏ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅਹਿੰਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ, ਸਮੂਹਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਰੇ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਥੱਲੇ ਹੋਵੇ ।”

ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸਲੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲਗਿਆ ਹਾਲੀਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਵਲ ਵੇਖਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਵੀ ਲਗ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ ? ਅਹਿ ਚਰਖਾ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰੋ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸਮਝੋ—ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਅੱਡੀ ਥਲੇ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ. ..”

ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਤਕ ਰੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਹੋਇਆ । 8 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰਹੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਏ ਗਏ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਨੇ ਵਿਚ ਆਗਾ ਖਾਨ ਪੈਲੇਸ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਨੇਤਾ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ।

“ਭਾਰਤ ਛੋੜੋ” ਦੇ ਮਤੇ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਹੀ 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ । ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿ ਗਏ । ਜਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਤੁਰੰਤ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਵੀ । ਸਭ ਕੰਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ; ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬੰਦ । ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ । ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲੂਸ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ । ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਮੰਗਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਗੂੰਜਾ ਦਿਤਾ । ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਜੇਸ਼ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕ ਠੰਢੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ । ਪਰ ਤਣਾਓ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਝੋਨੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਘਬਰਾ ਗਈ । ਜਿਥੇ ਭੀੜ ਪੁਲਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਓਥੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਇਕੱਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋ ਦਿਨਾਂ (11, 12 ਅਗਸਤ) ਵਿਚ ਬੇਹਥਿਆਰ ਜਲੂਸਾਂ ਉਤੇ 47 ਵਾਰੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ । 76 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 114 ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ । ਹਰ ਥਾਂ ਇਹੀਓ ਹਾਲ ਸੀ—ਜਨਤਕ ਜਲੂਸ, ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲੀ, ਧੱਕਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਵਧੇਰੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨ; ਕਈ ਛੁਪ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜੋਸ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਧੜੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਓ ਅਤੇ "ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਰਾਜ" (ਰਾਜ ਆਦੇਸ਼) ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾਇਆ। ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੋਧ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ।

ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਆਗੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਕਿਰਸਾਣ ਸਨ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਸਨ। ਥਾਣੇ, ਡਾਕ ਘਰਾਂ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਈ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਏ ਗਏ। ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਪੁਟਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ। ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸੱਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਿਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਬਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਦਸਤੇ ਸਦਣੇ ਪਏ। ਸੁਟਾਹਾਂਟ ਤੇ ਕਰਠਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਗੁਰੀਲਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ 1947 ਤਕ ਰਿਹਾ। ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ, ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲੋਹੀਆ ਤੇ ਅਰੁਣਾ ਆਸਫ਼ ਅਲੀ ਇਸ ਗੁਪਤ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਨ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹਿੰਸਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਹੋਈ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੇਵਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ, ਗੋਲੀ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਏਦਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਬੇ-ਹਥਿਆਰ ਜਲ੍ਹਸਾਂ ਨੂੰ ਪੈਣ ਵਿਚੋਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਥਲੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੋ ਗਏ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਭਾਵੇਂ ਬੋਝੂ-ਚਿਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗੰਭੀਰ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 10 000 ਲੋਕ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਅਤੇ ਏਨੇ ਗੰਭੀਰ ਦਬਾਓ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 1857 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਹੀ ਵੇਖੇ ਸਨ।

1942 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੇਹਥਿਆਰ ਤੇ ਨੇਤਾ-ਹੀਣ

ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੀਵਤ ਸਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਲੋਹੀਆ ਲਾਖੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਦੁਖ ਸਹਿਣ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹੁਣ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਹੀ ਸਨ।

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 1942 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀਓ ਵੇਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾ ਕਿੰਨਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਤਬਾਦਲੇ ਲਈ ਕੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 1942 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਸੌਦੇ ਬਾਜੀਆਂ ਵੀ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਿਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਾਨਫਰੰਸ

1947 ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਤਕ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯੁਧ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਨਲਿਥਰੋ ਦੀ ਥਾਂ ਵੇਵਲ ਵਾਸਿਸਰਾਏ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਲਿਨਲਿਥਰੋ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੈਨਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਪਾਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹਾਲੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਫਰ੍ਰਾ ਹੋਰ ਚਲਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵੇਵਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਾਲੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਯੁਧ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਅਗਸਤ 1945 ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਯੁਧ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਰੀ ਰਖਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਵਾ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਵੇਵਲ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਰੁਧ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1945 ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ । 14 ਜੂਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ । ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ । ਇਹ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣੀ ਸੀ ।

ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ । ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੋਹ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਵਾਇਸਰਾਇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੇ । ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣੇ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੇਵਜਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ । ਹੁਣ ਤਕ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸੀ । ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ "ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਉੱਚੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੋਣੀ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ । ਉਂਜ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ "ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਸਨ ।"

ਜਦੋਂ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਸਾ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਿਨਾਹ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿੰਦੀਆਂ । ਗੱਲ ਬਾਤ ਏਸ ਗੱਲ ਤੇ ਆ ਕੇ ਠੱਪ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਿਨਾਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਂਬਰ ਚੋਣਾ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਮੰਗ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ । ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮ-ਲੀਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ । "ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ" ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ ।

ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ

ਜਦੋਂ 1942 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ 1945 ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੇਤਾ ਸਾਰੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਉਭਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਦੁਪ ਤੇ ਬਕਾਵਟ ਦਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਅੱਗ ਹਰ ਥਾਂ ਧੁੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਲਹਿਰ ਠੱਪ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ।

ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਮਾਰਚ 1941 ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਭਾਗਤ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੂਨ 1941 ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੋਸ ਜਰਮਨੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਉਥੋਂ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਜਪਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਜਪਾਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਏਧਰ ਜਪਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ੌਜ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਕੇ 'ਮਲਾਇਆ' ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਆਈ ਸੀ, ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਹੀ 60,000 ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਸਹਿਰੀ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਸਕਦੇ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਇਸ ਅਰਮੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਪਾਨੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਨਾ ਸੀ।

ਜਪਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਧਰੀਆਂ ਧਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਸੁਭਾਸ਼ ਟੋਕੀਓ ਨੂੰ ਜਾਦਾ ਹੋਇਆ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਕਾ ਹੀ

ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਜਪਾਨ ਜਿਹੇ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਫ਼ਾਸਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਆਸਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸਨੀਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀਆ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਗਏ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਾਗਰਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਇਕੋ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਰਖਸ਼ਾ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਲਭ ਭਾਈ ਡੇਸਾਈ, ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ, ਕੈਲਾਸਨਾਥ ਕਾਟਜੂ, ਅਤੇ ਆਸਫ਼ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਕੀਲ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਨ ਲਈ ਖੜੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਰਟ ਮਾਰਸਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸੀ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕ-ਰਾਇ ਏਨੀ ਤਕੜੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਵਾਲੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਅੰਤ

ਯੁੱਧ ਵਿਸਰਾਮ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਹੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਕਤੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਬਹੁਤ ਵਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ

ਬਣ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਜਿੱਤ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਏਨੀ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਚੋਖਾ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰਜਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਖਸਾ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨਮਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਨਰਜ਼ਵੇਟਿਵ (ਮਰਯਾਦਾ ਰਖਿਅਕਾਂ) ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਲੇਬਰ (ਕਿਰਤੀ) ਪਾਰਟੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਜਾਰੀ ਰਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਭਾਰਤ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦਬਾਓ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਝੂਠੇ ਵਾਇਦਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1946 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਨਾਵ ਸੈਨਕਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਵਾਯੂ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਬਲਪੁਰ ਦੀ ਸਿਗਨਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ, ਧਰਨੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਨੁਕਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕੈਬੀਨਟ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜਿਆ। ਵਖ ਵਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੈਬੀਨਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮਤ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਵੇਵਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅੰਤਿਮ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ

ਸਤਬਰ 1946 ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਵੀ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 20 ਫਰਵਰੀ 1947 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਕਲੇਮੈਂਟ ਐਟਲੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਜੂਨ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ।

ਲਾਰਡ ਲੂਈ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਮਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨੇ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ, ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਫ਼੍ਰੰਟੀਅਰ) ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਅੱਧ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲਾ ਮਿਲ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼੍ਰੰਟੀਅਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲਾ ਲੋਕ-ਰਾਇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਨੇ ਕੋਹ ਲਿਆ। ਪਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਨੇ ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਣਾ। ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਆਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਲੋਕ ਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।